

Društvena i gospodarska struktura Prve banske pukovnije 1848—1881. godine

MIRKO VALENTIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

U vrijeme velikih demokratskih pokreta u tijeku XIX. stoljeća, teritorijalnih integracija u srednjoj Evropi i buržoasko-demokratskih revolucija velik je dio hrvatskog teritorija pod vlašću austrijskih vojnih zapovjednika. Riječ je, dakako, o Vojnoj krajini koja je utemeljena još u trenutku ofenzivnih turskih ratova na sredini XVI. stoljeća, u vrijeme krvi i dijaspore. Njezin prostor obuhvaća gotovo polovicu teritorija Hrvatske. Protezala se uz Jadransko more od Tribnja i Mandaline, tj. granice s Dalmacijom do Povila u blizini Novog Vinodolskog, a zatim je dugom kontinentalnom linijom pratila granicu prema Dalmaciji i Turskom Carstvu. Poslije oslobođenja Srbije pratila je i granicu Srpske Kneževine Savom do Beograda. Njezina prvotna povijest, svakako, povijest je dugotrajnih i nemilosrdnih ratova s Turcima na hrvatskom prostoru od druge polovice XV. st. do poraza turske vojne moći na razmeđu XVII. i XVIII. stoljeća. Nova Krajina ili tzv. reformirana Krajina nastaje u tijeku XVIII. st. a izrasta poglavito iz dinastičkih ambicija Habsburgovaca da dominiraju srednjom i jugoistočnom Evropom. Osnovna joj je zadaća bila od tada ova: služiti ciljevima bečke evropske politike kao nepresušan izvor brojne i jeftine vojske. Prema tome stanovnik Hrv.-slav. voine krajine bio je stoljećima seljak, koji na vojno-feudalnom posjedu obrađuje zemlju. U isto vrijeme bio je i doživotni vojnik u najčvršćoj i najsurovijoj vojničkoj organizaciji koja je uopće postojala u Evropi. Tu vojna vlast stoljećima potiče socijalnu pokretljivost uglavnom prema vojnim disciplinama i zvanjima, dajući društvenu prednost vojničkoj karijeri. Na Baniji i u preostalim dijelovima Krajine generali stoljećima nastoje suptilno i na vojno-feudalnom posjedu oblikovati »svijet carskog graničara«. Naravno riječ je o procesu dugog trajanja koji gradi mentalitete, ujednačava tradiciju i oblikuje spoznaje o povijesnom zajedništvu. Zbog srednjovjekovnog načina obrade zemlje poljoprivreda u Krajini bila je osjetljiva na svaku mobilizaciju. Prema tome, svaki rat, a austrijski ratni zapletaji bili su brojni, radikalno mijenja strukturu zaposlenih u poljoprivredi. U ratnim prilikama upisani seljaci-vojnici, tj. mobilizirano stanovništvo, napuštaju kućnu zajednicu, a »neupisani« članovi

zajednice moraju odmah popuniti rezervne bataljone, te preuzeti unutrašnju službu i službu na kordunu. Na krajiška polja i u malobrojne vinograde izlazi gotovo isključivo ženska radna snaga. Pa ipak, bijedu krajiškog stanovništva, poglavito u prvoj polovici XIX. stoljeća, prouzročili su velikim dijelom brojni nemiri na granici s Turskim Carstvom. Teritorij Petrinjske, Glinske, Slunjske, Ogulinske, Otočke i Ličke pukovnije bio je meta brojnih turskih provala, pljački i paleža.

Na prostoru Prve banske, odnosno Glinske, pukovnije vode se pravi lokalni ratovi od 1821. do 1845. godine. Ipak, kordunski sporovi nisu znatnije potresali austro-turske odnose, mada su zapovjednici pojedinih pukovnija zahtijevali od Generalkomande u Zagrebu pravo na represalije. Pograničnih sporova bilo je, dakako, i prije 1821. godine. Najčešći uzroci pograničnih sukoba bili su međusobno optuživanje za provale, krađu blaga koje je paslo uz granicu ili preko nje zalutalo. Zatim dolaze brojni nesporazumi zbog neriješenog pitanja pripadnosti malih mlinova na rijeci Glini i potoku Klokot u Otočkoj pukovnji. Godine 1821. izbio je veći sukob na graničnoj liniji između Glinske pukovnije i Turskog Carstva. Pogranična napetost započela je u trenutku kada je pukovnijska komanda u Glini odobrila sječu bukove šume na sjevernom obronku Lipove glavice za izradu šindre za pokrivanje krajiških kuća. Pogranični spor uzbudio je krajiško stanovništvo. Petrinjski brigadni general morao je istražiti uzroke toga spora i svoje nalaze predati austrijsko-turskoj komisiji za ispravak granice. Poslije učestalih graničnih prepada na čitavoj liniji Prve i Druge banske pukovnije, vladar je 1829. odobrio represalije, tj. zapovjednicima pukovnija podijelio pravo da mogu s manjom vojskom prelaziti austro-tursku granicu i progoniti turske pljačkaše, osobito one koji su krali stoku. Dobiveno pravo na represalije rasplamsalo je nemir na stoljećima uzburkanoj granici. Bojeći se oživljavanja starih neprijateljstava i zamiranja inače živoga trgovačkog prometa s Bosnom, Austrija je 1831. započela pregovore s Portom o graničnim sporovima. Posljedni turski »Senad« ili uzajamni sporazum 1831. godine o miru i redu na austrijsko-turskoj granici daje našim krajišnicima priliku za življi trgovački promet. Porta prihvaća sječu šume s jedne i druge strane granične linije, na udaljenosti od 400 koraka, kako bi se austrijskoj i turskoj straži omogućio bolji pregled granice i njezina kontrola. Zatim, Porta svim austrijskim državljanima dozvoljava plaćanje samo jednokratne dažbine za robu koju će prenositi preko granice za prodaju. Zabranjen je svaki prelaz preko granice bez urednog certifikata, tj. svojevrsnog pasoša. Vlasti s jedne i druge strane granice dužne su, ubuduće, u roku od mjesec dana pronaći bjegunce i vratiti ih krajiškim ili turskim graničnim zapovjednicima. S najviše zadovoljstva primljena je međusobna obveza da će ubuduće turski granični kapetani i cijela općina nadoknađivati učinjenu štetu austrijskim državljanima, osobito razne krađe, palež, ubistva i druga nasilja.

Turski Senad iz 1831. nije ispunio krajiška očekivanja. Reambulacija granice Glinske pukovnije s Turskim Carstvom provedena je tek 1841, mada je materijal predan austro-turskoj komisiji još 1829. Napetost na granici nije popustila ni poslije 1841. Iz turskih utvrda u Podzvizdu,

Todorovu, Vranograču i Bužimu neprestano je prijetila opasnost, prije svega Glinjskoj pukovnici. Kada su Turci na granici Glinjske pukovnije 1845. ubili dvojicu krajišnika i odbili predati krivce, zapovjednik Glinjske pukovnije pukovnik J. Jelačić s vojskom prelazi tursku granicu i s nekoliko četa prodire duboko u Tursko Carstvo razorivši tvrđavu Podzvzd.¹ Napad krajišnika na Podzvzd 1845 (sudjeluje 1128 vojnika i 90 serežana) prerasta okvire lokalnog sukoba, jer u povijesti stoljetnih okršaja na granici Banske Krajine i Turskog Carstva obilježava konačno posljednji sukob banijskih krajišnika i turske vojske. Posljednji veći lokalni sukob na granici Hrvatsko-slavonske vojne krajine i Turskog Carstva bio je 1845. kod Prosičenog kamena u Ogulinskoj pukovnici.

I. STANOVNIŠTVO PRVE BANSKE PUKOVNIJE

1. *Popisi stanovništva.* U Krajini popisi stanovništva imaju nesumnjivo dugu tradiciju. Vojska je zainteresirana da prati kretanje stanovništva, posebno ženidbe i porode. Godine 1814. zaključeno je da se ubuduće svake pete godine obavi opći popis stanovništva. U pukovnijama Banske krajine bio je 1815. god. 95.281 stanovnik. Popisi u tijeku XVIII. st. bili su necjeloviti, a obavljani su i za potrebe različitih vladinih institucija. Na poticaj središnjih bečkih krugova izvršen je 1796. popis kuća, parohija i pravoslavnih stanovnika u Karlovačkom generalatu. Službeni naziv za pravoslavne bio je »grčko-nesjedinjani«. Krajiška statistika zadržat će taj naziv u Krajini sve do svoga razvojačenja i sjedinjenja s Civilnom Hrvatskom 1881. Mada je popis iz 1796. fragmentaran, obuhvaća samo pravoslavno, tj. srpsko stanovništvo, važan je i za povijest Gline, jer pruža najranije podatke o broju kuća i stanovnika u njoj te u Prvoj i Drugoj banskoj pukovnici u cjelini. Glina je tada imala 91 kuću u kojoj su živjela 352 pravoslavna stanovnika. O broju kuća s katoličkim stanovništvom nema podataka u tome dokumentu. Glinjskoj parohiji pripadalo je Selište s 48 kuća i 472 pravoslavna, te Majske Poljane s 13 kuća i 124 pravoslavna. Glinjski paroh Ciril Ostojić upravljao je još i parohijom Jošavica koja je imala 157 kuća i 1637 pravoslavnih stanovnika. Ukupan broj pravoslavnih u Prvoj banskoj pukovnici bio je 33.790, a broj kuća 3280. Broj pravoslavnih u Drugoj banskoj pukovnici bio je 25.840, a broj kuća 2759. Prosječan broj stanovnika po jednoj kući bio je doista velik. U Prvoj banskoj pukovnici 10,36, u Drugoj banskoj pukovnici 9,36.² Zacijelo su na tako visok prosjek utjecale krajiške kućne zajednice. Sama Glina, koja već tada ima status krajiškog trgovišta, pokazuje da u njoj ne djeluje velika kućna zajednica. U Glini u jednoj kući živi prosječno samo 3,86 stanovnika; možemo slobodno pretpostaviti da je sličan prosjek imalo i glinsko katoličko stanovništvo.

2. *Nacionalni i jezični sastav stanovništva.* Doseljavanjem uglavnom u tijeku XVI. i XVII. st. većeg broja novog stanovništva pravoslavne

¹ Galib Šljivo, Napad austrijske vojske na Podzvzd, 9. jula 1845. godine, Istorijski zbornik, I/1, Banja Luka 1980, 65—83.

² Arhiv Hrvatske (dalje: AH) Ugarsko namjesničko vijeće 1796, svežanj XI, 53—1.

i katoličke vjere na prostor Vojne krajine i živeći zajedno sa starosjedocima katolicima razvijaju se u krajiško-vojničkim uvjetima religijsko-kulturni krugovi sa svojim posebnostima i svijesću o pripadnosti određenoj etničkoj skupini. Proces pojave nacionalnosti na krajiškom prostoru kao i na civilnom teritoriju Hrvatske ima svoje različite ritmove. Oni su nesumnjivo istovjetni s pojavom i razvojem svijesti o pripadnosti određenoj većoj vjerskoj, kulturnoj i narodnoj zajednici. Nakon početnog izricanja i produbljivanja tih spoznaja, javlja se na prostoru Banije, kao i u ostalim dijelovima Hrvatske, hrvatska i srpska nacija kao viši i složeniji oblik »naroda«. Prema istraživanjima Mirjane Gross u Hrvatskoj nije uvijek jasna granica između »naroda« kao stanovnika jedne regije i »nacije« kao višeg i složenijeg oblika naroda.³

U općim popisima krajiškog stanovništva poslije Napoleonovih ratova i Bečkog kongresa javlja se u popisnim obrascima 1817—1854. gotovo redovito rubrika »Nation«, tj. narod. Ali, podaci dobiveni 1827—1851. ne izražavaju pravu strukturu naroda na prostoru Banije i Vojne krajine u cjelini. Njemački pojam »Nation« mora se uvijek u krajiškim općim popisima (1827—1854) prevesti s »narod«. Poznata kolebanja u vezi s imenom naroda i jezika iz predilirskog i poslije ilirskog vremena moguće je očitati upravo iz rubrike »Nation«. Za krajiške popisivače bilo je najjednostavnije da domaće katolike i pravoslavne upišu kao »Slaveni«. U bečkom središtu ta se nejasnoća i očita uopćenost pokušala popraviti tek 1854. kada se u krajiškom općem popisu prvi i posljednji put u rubriku »Nation« uvrstavaju i narodna i pokrajinska imena krajiškog stanovništva: Hrvati, Slavonci, Srbi, Mađari, Nijemci i ostali narodi. Popisi 1827—1851, koji Hrvate i Srbe u rubrici »Nation« označavaju »Slaveni«, daju ove rezultate:

Tabela 1.

STANOVNIŠTVO BANSKE KRAJINE 1827—1851. PREMA STRUKTURI NARODA U APSOLUTNIM BROJKAMA

Godina popisa	Narodnost			
	Slaveni	Mađari	Nijemci	ostali
1827.	105.546	22	57	6
1837.	117.534	12	51	2
1851.	121.147	6	39	—

Ni popis iz 1854, koji u rubriku »Nation« unosi kolone s imenima naroda, nije se po svojim rezultatima bitno razlikovao od popisa 1827—1851. o čemu najbolje svjedoči naredna tabela.

³ Usp. *Mirjana Gross*, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb 1986, 374.

Tabela 2.

STANOVNIŠTVO PRVE I DRUGE BANSKE PUKOVNIJE 1854. GODINE.
NARODNA STRUKTURA BEZ SLUŽEĆIH VOJNIKA⁴

Pukovnija	Narod					
	Hrvati	Slavonci	Srbi	Mađari	Nijemci	ostali
Prva banska	60.048	3	—	4	16	2
Druga banska	51.386	14	4	9	13	23
Zajedno:	111.434	17	4	13	29	25

U ukupnom broju Hrvata (111.434) nalazi se, dakako, i stanovništvo Banije koje pripada srpskom narodu. Pojam »Hrvati« označava ovdje prije svega stanovnike Hrvatske. Dakle, popis iz 1854. pokazuje da ni unošenje imena naroda u rubrike popisanih lista ne daje pravu sliku nacionalne strukture stanovništva Banije na sredini 50-ih godina XIX. stoljeća. U kasnijim krajiškim popisima (1857. i 1869) više se ne pita za narodnu pripadnost. Rubrika »Nation« brisana je iz popisnih lista. Prema tome, ako želimo u Vojnoj krajini ili pojedinim njezinim dijelovima utvrditi nacionalnu strukturu ostaje kao jedini pouzdani pokazatelj vjerska struktura s pomoću koje možemo prema broju katolika izvesti broj Hrvata, pazeći pri tom prvenstveno na Petrovaradinsku pukovnicu, jer u njezinim gradovima i trgovištima među katolicima ima nešto više Nijemaca i manji broj Mađara. Služeći se popisom pravoslavnih moguće je s još većom točnošću utvrditi broj Srba.

U jezičnoj strukturi Prve banske pukovnije prevladavaju, dakako, štokavci i jekavci. Sela s kajkavskim govorom nalaze se bliže Kupu, a postoji manji broj župa i parohija s miješanim kajkavskim i štokavskim govorom. Prema veoma zanimljivom popisu iz 1850, koji je na poticaj Banske vlade provelo katoličko i pravoslavno svećenstvo, imala je Prva banska pukovnija potpuno kajkavsko stanovništvo u dvije župe: Bučica i Lasinja. Bučici su pripadala ova sela: Degoj, Slatina, Čremušnica, Ilovaček, Golina, Terstenica, Taborišće, Novoselje i Svinjica. Župi Lasinja pripadala su sela: Crna draga, Sredičko, Štefanki, Kovačevac, Kolar, Moravci i Selnica.

Rezultati kretanja broja Hrvata i Srba dobiveni u tabeli 3 u dvije posljednje dekade povijesti Vojne krajine (1846—1869) također nisu pouzdani, tj. ne izražavaju realno stanje, jer ne znamo vjersku pripadnost vojnika-krajišnika. Njih je 1846. godine bilo 2934, 1857. god. 3886 i 1869. god. 3242. Prema tome, nacionalnu strukturu u Vojnoj krajini možemo utvrditi samo približno.

3. *Kretanje broja stanovnika Banske krajine 1846—1869.* Prema privrednoj aktivnosti domaćeg stanovništva postoje u Krajini, gledano general-

⁴ Kriegsarchiv Beč, Kriegsministerium 1855-III/8A-73-18/2 (dalje KA KM).

Tabela 3.

KRETANJE BROJA HRVATA I SRBA 1846—1857—1869. NEVOJNIČKO STANOVNIŠTVO

Prva banska pukovnija	1846.		1857.		1869.		porast ⁵			
	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba				
	20.776	39.349	20.282	-2,38	40.860	3,84	23.719	16,95	46.303	13,32

⁵ Broju stanovnika 1869. treba dodati još 3 protestanta i 10 Židova pa je ukupni zbroj 70.035.

Tabela 4.

KRETANJE UKUPNOG STANOVNIŠTVA BANIJE 1846—1869.⁶

Pukovnije i vojni komuniteti	1846.		1857.		1869.		Kretanje stanovništva 1857—1869. u postocima
	stanovnika	vojnika zajedno	stanovnika	vojnika zajedno	stanovništvo	vojnika zajedno	
I. banska	60.125	2.934	61.142	3.886	70.035	3.242	12,68
II. banska	54.380	2.967	53.282	3.750	60.354	2.945	10,98
Kostajnica	2.265	—	2.133	—	1.817	18	-14
Petrinja	3.363	3	2.909	76	2.855	27	-3,45

⁶ Statističke pokazatelje za 1846. usp. u KA KM, 1848-B-53/10; statističke pokazatelje za 1857. usp. u knjizi *Bevölkerungen und Viehstand von der Militärgrenze*. Nach der Zählung von 31. X 1857, Wien 1859; statističke podatke za 1869. usp. *Bevölkerung und Viehstand der Militärgrenze*, Wien 1871.

no, dvije linije razvijenosti, ili još točnije dvije linije njezina siromaštva. Prva i najstarija ide od juga (mora), zatim preko Banske krajine prema rijeci Dravi na sjeveru. Druga linija privredne aktivnosti u Krajini ide od zapada prema istoku, tj. od Banke krajine Slavonijom do Zemuna. Žarišta razvoja populacije u Krajini također prate spomenutu liniju s tim da je najveći prirast domaćeg stanovništva u njezinim najsiromašnijim zonama. Svaka od četiri pukovnije Hrvatske krajine imala je 1846—1869. veći populacijski rast nego Glinska pukovnja. Najveći prirast imala je Otočka pukovnja — 20,15%, zatim slijede: Ogulinska (19,6%), Slunjska (17,9%) i Lička (15,96%). Prva banska pukovnja koja je u središtu naše pozornosti imala je u razdoblju 1846—1869. populacijski prirast od 13,33% stanovnika. U broj stanovnika spomenutih pukovnja nisu uračunati krajišnici-vojnici. Najrazvijeniji dijelovi Hrv.-slav. vojne krajine, Gradiška i Brodska pukovnja, nisu u svom prirastu stanovništva dosegle čak ni granicu pozitivnog rasta. Gradiška pukovnja bilježi pad stanovništva od 4,6% a brodska s 1,12% prirasta ostala je na granici između pozitivne i negativne razlike. U narednoj tabeli bit će riječi o kretanju stanovništva Banske krajine 1846—1869. U ukupan broj stanovnika I. i II. banske pukovnije uračunati su i vojnici-krajišnici.

Golemi pad krajiškog stanovništva (1846—1857), naročito u II. banskoj pukovnji, prouzročilo je prekomjerno ratno iscrpljivanje Krajine u revoluciji 1848/49. Godine 1848. imala je I. banska pukovnja domaćeg stanovništva 60.599. Njezine žrtve u toku dvogodišnjeg rata bile su ove:

Poginuli	Umrli u bolnicama	Nestali	Invalidi	Udovice	Siročad
174	770	305	156	968	1.840

Zbog ondašnje ratne tehnike (puška kremenjača model 1798/1808) broj poginulih krajišnika zajedno s Petrovaradinskom pukovnijom i Šajkaškim bataljonom nije osobito velik (1295), ali je zato velik broj umrlih u bolnicama od zadobivenih rana i sepse (6435). Ipak, zajedno s brojem nestalih (2222) može se reći da je Krajina u vrijeme revolucije 1848/49. izgubila na ratištima sjeverne Italije, Mađarske i Beča najmanje 10.000 vojnika.

Druga banska pukovnja imala je 1848, zajedno s gradovima Kostajnicom i Petrinjom, 59.767 stanovnika. Njezine su žrtve bile ove:

Poginuli	Umrli u bolnicama	Nestali	Invalidi	Udovice	Siročad
108	513	150	232	655	950

Ako gledamo Vojnu krajinu u cjelini, svaki se deseti krajišnik nije vratio u svoj dom. Toj nesumnjivo velikoj tragediji našeg naroda treba dodati

i velik broj invalida, udovica i krajiške siročadi koja ostaju bez svojih očeva. Prva banska pukovnija imala je, zajedno s ostalih 12 pukovnija Hrv.-slav. krajine, tj. zajedno s Petrovaradinskom pukovnijom, apsolutno najveći broj siročadi (1840) i udovica (968). I po velikom broju poginulih i umrlih pripada toj pukovnji također žalosno visoko mjesto. Dubina bijede i siromaštva koje je Krajini donijela revolucionarna 1848/9. može se dijelom očitati iz broja napuštenih i zatvorenih pučkih škola. Prema nepotpunom istraživanju, zatvoreno je u I. banskoj, dakako zbog siromaštva, 12 pučkih škola. Broj napuštenih i zatvorenih škola mogao bi biti još veći, čak oko 15. Broj zatvorenih pučkih škola u II. banskoj pukovnji, prema također nepotpunim podacima, bio je 16, a pravi bi broj mogao biti, također, veći. Narod je 1848/9. toliko osiromašio da ni jedna od tih škola nije radila ni 1850. godine. Najmanji broj zatvorenih pučkih škola imaju Križevačka i Đurđevačka pukovnija, a još manji broj Slavonska krajina.

4. *Poremećaji u spolnoj strukturi.* U stanovništvu Banske krajine dolazi poslije 1848/49. do jačeg pada natalitetnih stopa o čemu najzornije svjedoči tabela 4 u dekadi 1846—1857. Ipak je važnije demografsko obilježje krajiškog stanovništva u dubokom ponoru između muškog i ženskog stanovništva. Radi boljeg razumijevanja toga veoma složenog pitanja valja podsjetiti da u demografskom kretanju raznih zemalja i naroda vlada opća pojava prema kojoj se u pravilu rađa nešto više muške djece nego ženske. Razlika je u prosjeku 5—6‰. Spomenute razlike mogu biti i veće. Tako je, npr., 1857. žensko stanovništvo u Civilnoj Hrvatskoj čak brojnije od muškog. Na 1000 muškaraca dolazi 1015 žena. Iste godine Krajina ima 333.454 ženska stanovnika, a muških 342.368. Dodamo li tome broju i 39.519 krajišnika-vojnika, odnos je između ženskih i muških pravi demografski ponor koji ima ovaj omjer: 334.454 ženska stanovnika : 381.887 muških. Razlika u postocima je 12,42. manje žena od muškaraca. Poremećaji u spolnoj strukturi Krajine ili točnije manjak žena protežu se s najvećim postocima preko najsiromašnijih dijelova Vojne krajine. Prema tome najveći manjak žena imaju 4 pukovnije Hrvatske i dvije pukovnije Banske krajine. Najveće središte narušenog odnosa prema spolovima imala je 1869. Lička pukovnija. U njoj je bilo čak 8047 manje žena od muškaraca. Ukupan broj stanovnika, zajedno s onima koji su služili vojsku, bio je 87.049. Najveće pak središte spolnog nerazmjera u Banskoj krajini imala je Glinska pukovnija.

Tabela 5.

KRETANJE MUŠKOG I ŽENSKOG STANOVNIŠTVA I. BANSKE PUKOVNIJE 1846—1869.

1846.			Manjak ženske popula- cije 1846.	1869.			Manjak ženske popula- cije 1869.
žene	muškarci	vojnici		žene	muškarci	vojnici	
30.480	29.645	2.934	2.099	34.329	35.706	3.242	4.619

U II. banskoj pukovnji narušeni odnosi među spolovima, bez gradova Kostajnica i Petrinja, pokazuju gotovo iste vrijednosti. Manje žena bilo je 1846. god. 2011, a 1869. god. razlika je dvostruko veća — 4123.

U privredno najrazvijenijim dijelovima Vojne krajine, primjerice u Brodskoj pukovnji, vladaju drugačiji odnosi. Tu je 1869. bila 1481 žena više od muškaraca. Dodamo li muškarcima Brodske pukovnije i njezino muško stanovništvo — 3924, koje se tada nalazilo u vojsci, pravi je manjak žena u toj pukovnji bio 2443. U usporedbi s Ličkom i I. banskom pukovnjom, uzimajući u obzir ukupan broj stanovnika tih pukovnja, ima znatno povoljniju spolnu strukturu, iako i taj dio Krajine bilježi manjak ženskog stanovništva. Slični odnosi između broja muškog i ženskog stanovništva vladaju u Gradiškoj, Đurđevačkoj i Križevačkoj pukovnji.

Cjelovitije istraživanje uzroka drastično narušene ravnoteže muškog i ženskog stanovništva svakako je jedan od narednih zadataka demografa i historičara. Ovdje je moguće samo naznačiti neke od mogućih uzroka, premda nam se neprestano nameće spoznaja da bi upravo u Vojnoj krajini, koja stoljećima daje svoj »danak u krvi«, morao biti, ili bi se bar mogao očekivati, višak ženske populacije. Istraživačko pitanje glasi: koji su uzroci djelovali na drastično zaostajanje (pad) ženskog stanovništva u Vojnoj krajini, kada se ionako zna da upravo muško stanovništvo te najveće kasarne u Evropi sudjeluje stoljećima u ratovima Habsburgovaca, ostavljajući svoje živote na brojnim ratištima. Očito je patrijarhalni život sa svojom tradicijom, koja je stoljećima različito vrednovala mušku i žensku djecu, odigrao, posebice u Krajini, važnu ulogu. U nerazvijenim krajevima Hrvatske i Banske krajine sa stoljetnom krajiško-vojničkom tradicijom i patrijarhalnim mentalitetom muška se djeca smatraju vrednijom pa se, poglavito u dječjoj dobi, njeguju s više pažnje. Stoga je i smrtnost muške djece mogla biti manja nego ženske. Čini se da je samo takav položaj ženske populacije mogao odlučno utjecati na mnogo veću prevagu muškog stanovništva nad ženskim. Zatim u privredno nerazvijenim sredinama bio je život žene mnogo teži (učestalo rađanje, slaba higijena, težak fizički rad u kući i na gospodarstvu) pa je i to utjecalo na kraći životni vijek žene. Tek razvojem Vojne krajine 1873. nastupa trenutak popuštanja krutih patrijarhalnih odnosa stoljećima oblikovanim izuzetno teškim životom u velikoj kućnoj zajednici (zadruga). Diobe kućnih zajednica i razvojem cjelokupnog stanovništva odlučno utječu na preoblikovanje odnosa u obitelji, poglavito odnosa između muškaraca i žena. Umjesto poznate tradicijske krajiške žene-domačice, nosioca poljoprivredne aktivnosti i kućne radinosti (pletenje, veze-nje, tkanje i šivanje), počinje na banijskom prostoru živjeti žena s manjom obitelji u kojoj se »demobilizirani muškarac-vojnici« mora i može uključiti u poljoprivredne i druge radove privređujući za svoju obitelj, radeći kao najamni radnik u svojoj užoj gravitacionoj zoni ili odlazeći na rad u evropske ili prekomorske zemlje. Demografsko praznjenje pojedinih dijelova banijskog prostora, tj. seljenje prema gradskim sredinama ili odlazak na rad u druge zemlje, bilo je moguće istom poslije razvojačenja. Tek od sredine 70-ih godina XIX. st. možemo u Baniji pratiti negativan migracijski saldo, tj. govoriti o većem broju odseljenih nego doseljenih stanovnika.

5. *Kretanje stranaca.* Godine 1869. živjelo je u Hrv.-slav. vojnoj krajini 20.778 stranaca. U usporedbi s 1846. god., kada ih je bilo samo 5008, to je veliko pojačanje, u postocima čak 114,8. I stranci su birali najrazvijenije dijelove Krajine. Najveći broj stranaca živi u Slavonskoj, Banskoj i Varaždinskoj krajini. Njihov kapital i kvalifikacijska sposobnost osjećali su se najmanje u 4 pukovnije Hrvatske krajine: Ličkoj, Otočkoj, Ogulinskoj i Slunjskoj. U grupi stranaca bilo je najviše obrtnika, malih mjesnih trgovaca i učitelja. Po regionalnoj pripadnosti potječu mahom iz slovenskih zemalja, Češke i zemalja unutrašnje Austrije.

Tabela 6.

KRETANJE STRANACA NA BANJIJI 1846—1869.

Pukovnija i vojni komuniteti	1856.	1869.	Kretanje stranaca 1846—1869. u postocima
I. banska	144	1.359	843,7
II. banska	686	2.534	269,3
Kostajnica	30	164	446
Petrinja	338	906	168
Zajedno:	1198	4963	314,27

6. *Kretanje broja kuća i domaćinstava.* Temeljitiya analiza stanovništva Glinske pukovnije nameće potrebu uvida u kretanje broja kuća i domaćinstava, tj. u cijepanje i dijeljenje patrijarhalnih kućnih zajednica. Tu je analizu potrebno učiniti i zbog toga jer će u velikoj krajiškoj kućnoj zajednici, poslije razvojačenja 1873, doći do ubrzanog i oštrog socijalnog konflikta, koji će banijsko selo uvesti u bune 1883. godine.⁷ Prodor robno-novčane privrede s elementima kapitalističke poduzetnosti lomi u tijeku druge polovice XIX. stoljeća inertnu kućnu zajednicu, dinamizirajući njezino dijeljenje. Uspoređujući porast kuća s porastom kućnih domaćinstava u dvije posljednje dekade krajiško-vojničke institucije na banijskom selu, primjećujemo u I. i II. banskoj pukovnji nešto brži porast kuća od porasta broja porodičnih domaćinstava. Porodično domaćinstvo na Baniji još je uvijek brojno i ima prosječno više od 10 članova. Prema tome, patrijarhalno kućno domaćinstvo još uvijek je osnovno obilježje banijskog sela. Novi kapitalistički oblik poduzetnosti, koji prodiere na prostor Banske krajine, poglavito poslije gradnje željeznice do Siska 1862. i Karlovca 1864, razara zatvorenu tradicijsku naturalnu potrošnju, prije svega, u odjeći i obući. Osnovna naturalna potrošnja temeljila se ovdje stoljećima na radu samoukih zanatlija koji su izrađivali opanke i lonce, dok su vuna, lan i konoplja upotrebljavani u poznatoj kućnoj

⁷ Usp. Drago Pavličević, Buna u bivšoj Banskoj krajini 1883, *Historijski zbornik*, XXV—XXVI, Zagreb 1972—3, str. 75—133 (dalje HZ). *Isti*, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980, 394.

radinosti za predenje, tkanje i vezenje. Samouki zanatlije i ženski dio stanovništva podmiruje svojim besplatnim radom gotovo sve potrošačke potrebe krajiškog domaćinstva. Ali prodor nove robe, nastale industrijskom proizvodnjom i gradskog porijekla 1860-ih godina, dovodi u zatvoreno krajiško selo prodajni dućan i trafiku. S malo novca nije se mogla pokrivati povećana robna potrošnja pa je jedini izlaz siromašnom stanovniku Banije bio u obiteljskom prelazu na manji broj djece, tj. u smanjenju broja članova domaćinstva.

Tabela 7.

KRETANJE BROJA KUĆA I DOMAĆINSTAVA

Pukovnija	Kuća		Rast u postocima	Domaćinstva		Rast u postocima
	1846.	1869.		1846.	1869.	
I. banska	5.674	6.807	19,97	5.720	6.801	18,89
II. banska	5.464	6.370	16,58	5.514	6.279	13,87
Kostajnica	477	457	-4,19	510	475	-6,85
Petrinja	690	680	-1,45	855	1.466	71,46

Ukupan broj svih kuća 1869. god. u Glinskoj pukovnici (6807) nije služio samo za stanovanje. Njihova osnovna podjela bila je ova: javne (227) i privatne (6580). U strukturi javnih zgrada najveći broj bio je svakako vojnih (116), na drugom je mjestu crkva sa svoje 52 zgrade, zatim zgrade općinskih ureda (uprava) 32 i na kraju škole sa samo 27 zgrada. Prema tome gotovo 50% javnih zgrada služilo je vojnim potrebama što uvjerljivo svjedoči o socijalnoj klimi koja je prožimala stanovništvo glinske gravitacione zone.

Znatno povoljniji položaj i prirodniju strukturu javnih zgrada ima II. banska pukovnija. Broj školskih zgrada bio je, npr., 43, upravnih 68.

Broj privatnih zgrada u I. banskoj pukovnici bio je 1869. god. 6580 što znači da 221 domaćinstvo nije imalo svoje stambene zgrade. Socijalna diferencijacija stanovništva glinske gravitacione zone mjerljiva je dijelom i prema veličini kuće. Od ukupnog broja krajiških, tj. privatnih kuća, bilo je prizemnica 6212. Kuća s jednim katom bilo je 594, a s dva kata samo 1. Uspoređujući broj krajiških kuća s jednim katom u Glinskoj pukovnici s brojem jednokatnica u drugim dijelovima Vojne krajine dolazimo do iznenađujućih podataka koji zahtijevaju, svakako, dodatna istraživanja. Naime, Glinska pukovnija imala je više jednokatnica od bilo koje pukovnije u Slavonskoj, Hrvatskoj i Varaždinskoj krajini. U Banskoj krajini više jednokatnica imala je II. banska pukovnija — 2119.

U Vojnoj krajini nalazimo tek mali broj kuća koje su namijenjene isključivo obrtničkoj poduzetnosti. Takvih zgrada imala je I. banska 8. Više od nje imale su samo ove pukovnije: Brodska (27), Gradiška (20), Slunjska (17) i Otočka (13). Iz toga pregleda broja zgrada sa isključivom obrtničkom poduzetnošću isključeni su vojni komuniteti. Međutim, kada

je riječ o popisu zgrada koje imaju dvostruku namjenu: stanovanje i obrt, Glinska pukovnija znatno zaostaje za ostalim dijelovima Krajine. Obrtnička djelatnost u Glini i njezinoj široj gravitacionoj zoni bila je smještena u samo 73 stambene zgrade. Gradiška pukovnija imala je čak 416 stambenih zgrada u kojima je istodobno smještena i obrtnička proizvodnja, zatim slijedi Đurđevačka (367), te Brodska pukovnija (328). Druga banska pukovnija imala je 156 stambenih zgrada s obrtničkom poduzetnošću, dakako, bez Petrinie koja je sama imala 474 i Kostajnice sa 151 stambeno-obrtničkom kućom. Gledano u cjelini, razvijenost obrtničke poduzetnosti potpuno se poklapa sa socijalnim reljefom Vojne krajine, tj. idući od mora prema sjeveru (Drava) i istoku (Zemun) raste krajiška obrtnička poduzetnost.

U kućama s porodičnim vlasništvom živjelo je 1869. god. 68.874 stanovnika ili 98,34%, jer je ukupan broj stanovnika bio 70.035. Strukturu ostalih stanovnika (1161) sačinjavali su: 360 činovnika, živjeli su u »javnim« zgradama, 235 podstanara i 566 kućne služinčadi. Jedna porodična privatna kuća (6580) imala je, još uvijek, prosječno 10,46 članova.

7. *Veličina produktivnog privatnog posjeda.* Mada su obični seljaci-krajišnici posjedovali gotovo sve površine produktivnog privatnog posjeda (oficiri, upravni i drugi činovnici, svećenici, trgovci i obrtnici mogli su posjedovati samo 1—3 jutra zemlje), ipak je ekonomskopravni sustav Krajine onemogućio stvaranje privatnog veleposjeda agrarnog tipa. Takav tip krajiške privree postignut je već na samom početku oblikovanja Vojne krajine i njezinog društva. Naime, veliki kompleksi izvan-agrarnog zemljišta (šume i pašnjaci) ostaju u Krajini pod vojnom upravom i u državnom vlasništvu sve do razvojačenja 1873. god., kada se u Krajini počinju utemeljivati posebne krajiške imovne općine na koje država prenosi polovicu dosadašnjeg vojno-feudalnog posjeda. To specifično dvojstvo vojno-feudalnog i privatnog posjeda krajišnika-seljaka zahtijeva danas posebna istraživanja za svaku pukovnicu. U ovoj radnji je pojam: »posjed agrarnog tipa« shvaćen isključivo kao ratarski posjed. U središtu je pozornosti odnos između produktivnog poljoprivredno-stočarskog posjeda i neagrarnog zemljišta (šume i pašnjaci), tj. vojno-feudalnog posjeda. Posjedovni odnosi u I. banskoj pukovnici između seljaka-krajišnika i države (erara), koja se ovdje pojavljuje kao najmoćniji feudalac, bili su ovakvi: država u svom posjedu i vojnoj upravi drži primjerice 1851. god. 101.319, a seljaci-krajišnici posjeduju 106.164 jutra zemlje. Zemlja seljaka-krajišnika zadržala je u odnosima car-graničar i poslije 1848/49. status ekvivalenta za obavljanje vojne službe. Ona je, doduše, Temeljnim zakonom Krajine iz 1850. predana u trajno vlasništvo običnom krajišniku, ali uz uvjet da uživatelj zemlje obavlja vojnu dužnost. Dakle, u Vojnoj krajini je i poslije ukidanja kmetstva u Civilnoj Hrvatskoj (1848) zadržan oblik osobitoga vojnog feudalizma. Ukupna površina I. banske pukovnije procijenjena je 1851. na 206.790 jutara. Glinski krajišnici posjedovali su 89.597 jutara oranica, livada za ubiranje boljeg sijena bilo je samo 6129, voćnjaka i vrtova 8029 jutara. S 2409 jutara vinograda zauzimala je I. banska pukovnija u Hrv.-slav. vojnoj krajini šesto mjesto po uzgoju vinove loze.

Na drugoj strani, tj. pod vojnom upravom i u državnom vlasništvu bilo je 10.357 jutara zemlje koja je imala status predijalnog posjeda,⁸ zatim 41.271 jutro pašnjaka, 2124 jutra besplodne zemlje (pustare), i 47.567 jutara šume. Po svojoj površini bila je I. banska jedna od najmanjih pukovnijskih. Manja od nje bila je jedino Slunjska pukovnijska za 83 jutra ukupne zemlje. Međutim, Glinska pukovnijska po broju stanovnika zauzima, u okviru Vojne krajine, peto mjesto. Veličina i pojedine vrste zemlje I. banske pukovnije bile su 1851. ove:

Ukupno zemlje svih vrsta u jutrima	Zemlja krajišnika opterećena porezom: oranice, livade, voćnjaci, vrtovi i vinogradi	Zemlja države oslobođena poreza: prediji, pašnjaci i šume	Stanovnika domaćih
207.483	106.164	101.319	61.109

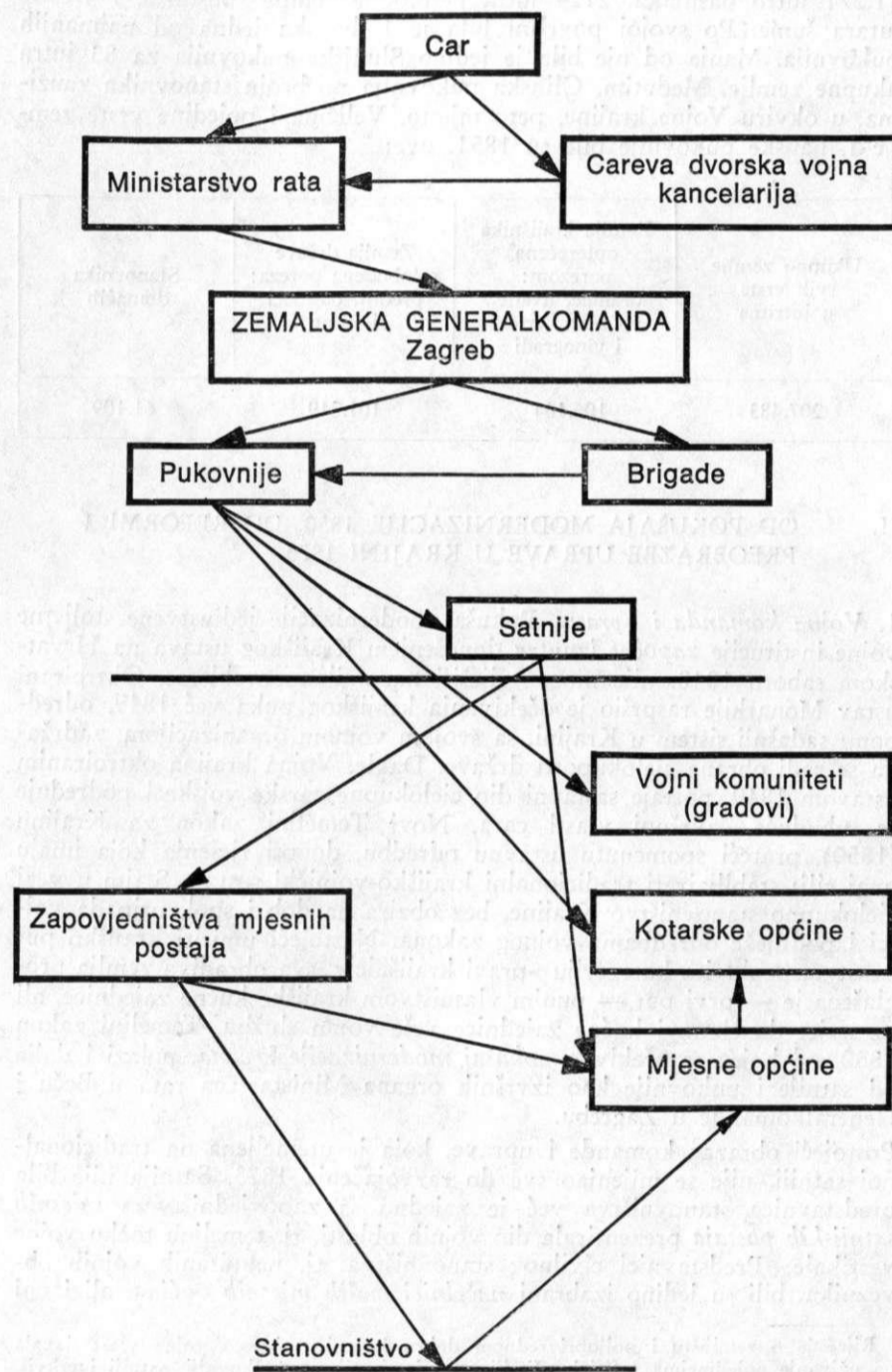
II. OD POKUŠAJA MODERNIZACIJE 1850. DO REFORMI I PREOBRAZBE UPRAVE U KRAJINI 1873.

1. *Vojna komanda i uprava.* Pokušaj modernizacije jedinstvene stoljetne vojne institucije *započet iznutra* donošenjem Krajiškog ustava na Hrvatskom saboru 1848. nije mogao riješiti nagomilane probleme. Oktroirani ustav Monarhije rasprišio je očekivanja krajiškog puka već 1849. odredbom: sadašnji sistem u Krajini, sa svojom vojnom organizacijom, zadržava se radi obrane cjelokuposti države. Dakle, Vojna krajina oktroiranim ustavom 1849. postaje sastavni dio cjelokupne carske vojske i podređuje se. ubuduće, izvršnoj vlasti cara. Novi Temeljni zakon za Krajinu (1850), prateći spomenutu ustavnu odredbu, donosi rješenja koja imaju ovaj cilj: stabilizirati tradicionalni krajiško-vojnički sustav. S tim u vezi cjelokupno stanovništvo Krajine, bez obzira na dob i spol, pripada vojsci i podliježe odredbama vojnog zakona. Nastojeći umiriti krajiško pučanstvo, poglavito kategoriju »pravi krajišnici«, sva obradiva zemlja proglašena je — prvi put — punim vlasništvom krajiške kućne zajednice, ali uz uvjet da članovi kućne zajednice vrše vojnu službu. Temeljni zakon 1850. od kojeg se očekivao *pokušaj modernizacije izvana*, polazi i dalje od satnije i pukovnije kao izvršnih organa Ministarstva rata u Beču i Generalkomande u Zagrebu.

Postojeći obrazac komande i uprave, koja je utemeljena na tradicionalnoj satniji, nije se mijenjao sve do razvojačenja 1873. Satnija nije bila predstavica stanovništva već je zajedno sa zapovjedništvom *mjesnih satnijskih postaja* prezentirala dio vojnih oblasti, tj. temeljnu točku vojne vertikale. Predstavici civilnog stanovništva, tj. neupisanih vojnih obveznika, bili su jedino izabrani *načelnici malih mjesnih općina*, ali i oni

⁸ Riječ je o zemljištu i poljoprivrednom dobru koje je vrhovna vojna vlast davala na uživanje pojedincima (oficiri, učitelji...) i institucijama (pukovnji, satniji i crkvi).

ORGANIZACIJA HRV. — SLAV. VOJNE KRAJINE 1850.

samo pred zapovjedništvom mjesnih postaja. Prateći i dalje isključivo civilno krajiško stanovništvo i njegova ograničena građanska prava dolazimo do kotarske općine. Tu je izabrani načelnik predstavnik krajiškog stanovništva pred zapovjedništvom satnije, ali ponovo s ograničenim pravima. Stalna kombinacija civilnog s vojnim nije mogla pokrenuti modernizacijske procese.

Osnovna poluga zamišljene modernizacije izvana 1850. i 1860. god. imao je biti vojni komunitet, tj. povlašteni krajiški grad. U cijeloj Krajišini bilo je 12 takvih gradova: Karlobag, Senj, Kostainica, Petrinja, Ivanić, Bjelovar, Brod, Petrovaradin, Zemun, Karlovci, Pančevo i Bela Crkva. Njihov magistrat i gradski načelnik nisu strogo ovisili o štabu pukovnije. Kontrolu nad vojnim komunitetima imale su poglavito brigade. Na žalost, slobodni vojni gradovi nisu dovoljno uspjeli u svojoj osnovnoj djelatnosti: razvoju trgovine i obrta te jačem privrednom utjecaju na gravitacionu zonu. Od sredine XIX. st. zapaža se *pad domaćeg stanovništva* u vojnim komunitetima, izuzev Bjelovara. Osnovni gradski ugođaj stvarali su stranci, koji se naseljavaju u sve većem broju, te obrtničke zadruge i njihova poduzetnost.

Donošenjem Zakona o mjesnim, kotarskim i gradskim općinama 1860. vojni krugovi nisu prihvatili obrazac uprave kojoj bi jezgra bila autonomna općina. Svaka satnija Prve banske pukovnije imala je više malih mjesnih općina. Stanovnici nekoliko sela birali su *mjesno općinsko vijeće* od 16 članova, a ono svoga načelnika. Kontrolu nad izradom biračkog spiska i izborima imalo je zapovjedništvo satnije. Mjesni načelnici primaju naloge i odluke u svim poslovima od zapovjedništva satnije, ali uglavnom preko zapovjedništva mjesne postaje na čelu koje je bio natporučnik ili poručnik. Živeći stoljećima s vojnom hijerarhijom mogao je mjesni načelnik izaći pred satniju s nekim prijedlogom samo uz prethodno odobrenje i privolu zapovjednika mjesne satnijske postaje. Stoviše, zapovjedništvo mjesne postaje kontrolira mjesnog načelnika s pravom da ga kazni zatvorom ili novčano.

Prava mjesnog načelnika ograničena su na potrebe lokalne zajednice. Prema obrascu za polaganje zakletve načelnik je dužan brinuti se o zdravstvenom redarstvu i o redarstvu mjesne sigurnosti. Napose mora paziti da noćni stražari nadziru sumnjive kuće i pojedince. Valjalo je brinuti o polaženju škole i crkve te o javnom moralu. Također je dužnost načelnika raditi na povećanju općinske blagajne i zemljišta. U javnim pak poslovima objavljuje tradicionalnim klepetalom satnijske odluke i propise, obavezno pomaže pri popisu stanovništva, sudjeluje u raspisivanju i ubiranju poreza, raspoređuje davanje pretprega te redovito sudjeluje na satnijskim tjednim sjednicama, podnoseći izvještaje o svojoj općini.

U samoj Glini, sjedištu Prve banske pukovnije, nalazi se, od sredine XVIII. stoljeća, njezina komanda ili »štab«. U trenutku raspisivanja imao je štab pukovnije 5 visokih oficira (pukovnika, potpukovnika i 3 majora). Uz pukovnijski vrh u Glini su i druge prateće komandne i upravne institucije. Najprije je tu veća grupa od 12 viših i nižih oficira — pomoćnika pukovnijske komande za isključivo vojne poslove. Zatim slijede četiri savjetničko-upravna odjela koje vode posebno školovani

oficiri upravne struke. Odjel opće uprave imao je 9 viših i nižih oficira, Odjel sudstva također 9 oficira sudskog obrazovanja, Odjel za gospodarska pitanja broji samo 4 oficira, koliko ima i Odjel za gradnju. Upravnoj pukovnijskoj službi pripada još zdravstveno i školsko osoblje. Broj zaposlenih u tim službama znatno je veći. Primjerice, zdravstvena služba imala je 4 viša liječnika, jednog veterinaru, 5 ranarnika i 5 nižih zdravstvenih zvanja. Zajedno je različitog zdravstvenog osoblja bilo 15. U školsko osoblje ubrojeni su samo oni učitelji koji su radili u državnim, tj. niemačkim školama koje je izdržavao vojni erar. U pravilu svako satnijsko mjesto imalo je po jednu trivijalku, tj. trirazrednu njemačku osnovnu školu. Učitelje tih škola plaća pukovnija. U Glinskoj pukovniji bilo je 1870. godine na svim trivijalkama 19 učitelja među kojima i dvije učiteljice.

Osim službenog osoblja s višim činovima, koje pripada samom štabu pukovnije i živi uglavnom u Glini (72), djeluje oficirsko i podoficirsko osoblje u sjedištima 12 satnija. Najprije svakom satnijom zapovijeda po jedan kapetan s nekoliko pripadajućih vojnih oficira. Sve satnije imaju još 26 zapovjedničkih postaja s natporučnicima, poručnicima, mladim kadetima i zastavnicima. Dvanaest satnija Glinske pukovnije ima 1870. god. ovu oficirsku komandnu strukturu:

Kapetana	Natporučnika	Poručnika	Kadeta	Zastavnika	Baša	Zajedno
17	13	31	13	25	1	100

Međutim u upravi 12 satnija djeluju još i 22 oficira i niža oficira upravne struke. Satnijskih nadzornika šuma i lugara bilo je zajedno 30. Prema tome, u satnijama Prve banske pukovnije djeluju 1870. god. 152 zaposlena vojni lica. Zajedno s pripadnicima štapskih službi i komandi Prvom banskom pukovnijom zapovijeda, upravlja i obavljaju druge službe 224 uniformirana pojedinca različitih činova i obrazovanja.

2. *Razvoiačenje Vojne krajine 1873.* Razvoiačenje obilježava, konačno, kraj tradicionalne vojne uniformnosti. Tek tada započinje proces nezine unutrašnje liberalizacije i jače modernizacije. O modernizaciji sada već bivše Vojne krajine govorilo se u njoj i izvan nje s velikim optimizmom. Vjerovalo se da će novoosnovani *Krajiški investicijski fond* za gradnju željeznica i cesta, s kapitalom koji bi se prikupio od prodaje i sječe državnih šuma u Krajini, biti dovoljna podloga ubrzanog razvoja krajiškog područja. No, različiti prometni interesi vladajućih krugova Austrije i Ugarske na hrvatskom državnom prostoru usporili su gradnju magistralnih prometnih pravaca, podređujući vrijeme gradnje pa i same pravce interesima mađarske privrede. S nešto više uspjeha, napose u okvirima lokalne privrede i školstva, djelovala je *Krajiška imovna općina*, skraćeno KIO. I ona je utemeljena neposredno nakon razvoiačenja prenošenjem na krajiško stanovništvo, koje je stoljećima davalo vojnu službu, polovice državnih šuma.

Bilo kako bilo, godina 1873. najveći je kamen međaš u stoljećima dugoj povijesti Vojne krajine već i zbog toga što obilježava trenutak kada se od hrvatskog i srpskog naroda prestaje uzimati »danak u krvi«, po svom trajanju jedinstven u Evropi. Nastojeći da u ovom radu ostavimo što je moguće više na prostoru Glinske pukovnije do njenog sjedinjenja s Civilnom Hrvatskom 1881. potrebno je, bar u osnovnim crtama, obavijestiti čitaoca i o utemeljenju nove uprave nakon razvojačenja. Riječ je, svakako, o procesu goleme civilizacijske preobrazbe i modernizacije cjelokupnog života. No, ta preobrazba zbog stoljećima oblikovanih

Tabela 8.

KOTAR GLINA, PREGLED OPĆINA I PRIPADAJUĆIH SELA NAKON RAZVOJAČENJA

Ime općine	Sela	Površina u miljama	Stanovnika
Glina I.	trgovište Glina	0,14	1.138
Glina II.	Brnjeuška, Dvorište, Joševica, Jukinac, Kihale, Majske Poljane, Novoselo, Prekopa, Ravnorašće, Roviška, Šatornja, Gornje Selište, Donje Selište, Skela, Trtnik, Viduševac	76	5.981
Gora	Gora, Glinska Poljana, Graberje, Križ, Marinbrod, Medurače, Mokrice, Farkašić, Dumače, Nebojan, Novoselišće, Pecki, Švibić, Slana, Strašnik	2,08	5.398
Kraljevcani	Bačuga, Dolčani, Dragotinci, Drenovac, Grabovac, Kraljevcani, Luščani, Prnjavor, Šušnjar, Vlaović	1,19	4.380
Klasnić	Brezovopolje, Bruvno, Čavlovica, Klasnić, Kobiljak, Žirovac	2,11	5.826
Maja	Balinac, Bojna, Borovita, Buzeta, Dabrina, Doljnjaki, Maja, Obljaj, Prijeka, Šaševa, Šibine, Svračica, Trtnik, Vrtljine	2,23	7.013
Mali Gradac	Bijele vode, Brestik, Dragotina, Veliki Gradac, Mali Gradac, Kazaperovica, Martinović	1,66	4.718
Stankovac	Bišćanovo, Gračanica, Hader, Jame, Selište, Donji Selkovac, Gornji Selkovac, Slatinja, Mala Solina, Velika Solina, Stankovac, Taborište, Turčenica	1,67	5.272
Zajedno:		12,84	39.726

mentaliteta i tradicija te skućenih privrednih mogućnosti ne teče ubrzanijim ritmom.

Na razvalinama stoljetnih vojnih institucija: satnije i pukovnije, izrasta gotovo preko noći moderna, civilna uprava. To će reći da se na prostoru bivše Glinske pukovnije oblikuju gotovo sve moderne upravne institucije. No u njima ostaju uglavnom isti ljudi, isti mentaliteti. Razlika je ponajčešće u vanjskoj formi. Pred banijskim stanovnikom pojavljuje se najčešće ista osoba samo s nešto drugačijim vanjskim izgledom. Zbog toga se s razlogom postavlja pitanje koliko će nova uprava utjecati na demokratizaciju društva, brže lomeći privilegije malog broja uskih profesionalnih i privrednih krugova koncentriranih uglavnom u Glini.

Prostor bivše Banske krajine postaje razvojačenjem 1873. »Bansko okružje« što bi u Civilnoj Hrvatskoj odgovaralo jednoj većoj podžupaniji. Dijeli se u 5 kotara: Glina, Vrginmost, Petrinja, Dubica i Dvor. Kako su kotari Glina i Vrginmost pokrivali cijelu bivšu Prvu bansku pukovnicu bit će naša pozornost ubuduće koncentrirana samo na ta dva kotara. Kotar Glina prostirao se na 12,84 milje s 39.726 stanovnika. Kotar Vrginmost imao je 10,07 milja i 28.091 stanovnika. Razdioba novih općina i sela poklapa se uglavnom s diobom iz vojnih shematizama.

Sjedište Glinskog kotarskog suda bilo je u samoj Glini, dok je sjedište Vrginmoskog kotarskog suda bilo na početku upravne organizacije u Če-

Tabela 9.

KOTAR VRGINMOST, PREGLED OPĆINA I PRIPADAJUĆIH SELA

Ime općine	Sela	Površina u miljama	Stanovnika
Velika Vranovina	Crni potok, Gređani, Hrvatsko selo, Katinovac, Pecka, Ponikvari, Topusko, Perna, Staro selo, Vorkapić, Velika Vranovina, Mala Vranovina	2,73	7.524
Vrginmost	Brnjavac, Ostrožin, Piješčenica, Podgorie, Donji Sjeniĉak, Gornji Sjeniĉak, Slavsko-polje, Vrginmost	2,12	6.207
Ĉemernica	Batinova kosa, Blatuša, Bukovica, Ĉemernica, Maliĉka	1,29	2.922
Bović	Boturi, Bović, Buĉica, Ĉremošnica, Degoj, Golinja, Ilovaĉak, Kirin, Kozarac, Donja Trstenica, Gornja Trstenica	1,64	5.205
Lasinja	Dugo selo, Kovaĉevac, Lasinja, Moravci, Selnica, Sjeniĉak, Šljivovac, Štefanki, Srediĉko, Stipan, Trepĉa	2,29	6.233
Zajedno:		10,07	28.091

mernici. *Zakon o organizaciji pravosuđa* u Hrv.-slav. krajini (19. lipnja 1872) zauzima centralno mjesto u procesu razvojačenja (1871—1873), ne samo zbog toga što na moderan način organizira sudove po teritorijalnom principu nego i zbog toga što je prvi put u Krajini i ostaloj Hrvatskoj sudska vlast odvojena od uprave

Bogata zakonodavna djelatnost 1872. zaključena je carskom *Naredbom o zatvorima u Krajini*. Broj zatvora u Krajini trebalo je svakako povećati s obzirom da je stoljećima postojeća kaznena praksa rješavala prekršaje krajiškog stanovništva odmieravanjem tjelesne kazne batinom i trčanjem kroz šibe. Posljednja je bila najsurovija. Pojedinci su mogli biti kažnjeni s 300 do 3000 udaraca šibom. S kaznom »batinanje ljeskovačom« osuđenik je u najtežim slučajevima mogao dobiti 80 batina. U zatvor su mogli poći najčešće samo oni koje se nije moglo batinati zbog starosti ili bolesti. Uza samo dva zatvora u Rači i Cetinu podižu se u toku razvojačenja tri nove kaznionice u Glini, Karlovcu i Mitrovici. Kaznionica u Karlovcu namijenjena je samo ženskim osuđenicama s krajiškog prostora.

Zakon o preuređenju upravne vlasti u Krajini (15. lipnja 1873) oduzima konačno zapovjednicima krajiških pukovnija od 1. kolovoza 1873. njihovo stoljetno pravo da upravljaju, zapovijedaju i kažnjavaju krajiško stanovništvo. Političko-upravni odjeli u pukovnijskim štabskim zapovjedništvima prerastaju u C. kr. okružnu oblast. Njeno sjedište za teritorij Banske krajine bilo je u Petrinji.⁹ U Petrinji je djelovao i Sudbeni stol koji je rješavao žalbe i druge spise banijskih kotarskih sudova iz Gline, Čemernice, Kostajnice i Rujevca.

Porkrai 1871. održani su prvi općinski izbori u razvojačenoj Krajini. Glina i dalje ostaje trgovište, koje razvojačenjem prestaje biti tzv. štapsko mjesto u kojem je djelovalo gotovo 80 vojnih komandnih i upravnih oficira. Kotarski uredi s malobrojnim općinskim činovništvom i Kotarski sud nisu bili dovoljno jaki i reprezentativni da bi mjestu vratili izgubljeni prestiž štapskog mjesta. U osam općina glinskog kotara biralo se 8 općinskih predstojnika i 8 bilježnika, u kotaru vrginmoskom 5 predstojnika i isto toliko bilježnika. Prema socijalnom porijeku, izabrani predstojnici i bilježnici potječu iz različitih socijalnih grupa. Ipak, najveći broj (10) u glinskom kotaru pripada grupi »krajišnik«. Kategorija je toliko uopćena da je za tu desetericu gotovo nemoguće odrediti socijalnu grupu. Ostali općinski bilježnici i predstojnici toga kotara pripadali su grupi trgovaca (2), jedan je bio gostioničar, a trojica umirovljeni zastavnici i vodnici. U vrginmoskom kotaru osim dvojice poštara svi ostali pripadaju demobiliziranim nižim vojnim činovima.

Među izabranim predstojnicima i bilježnicima nema nijednog učitelja ili svećenika. Bojeći se narodne inteligencije, njoj je još Općinski zakon iz 1860. zatvorio sva vrata prema općinskom vijeću. S takvim stajalištem nastojalo se suzbiti djelovanje narodne inteligencije, koja je u Krajini prionula uz »opasnu« ideju Narodne stranke o ujedinjenju Krajine s Bansom Hrvatskom. Zabrana izbora narodne inteligencije u

⁹ Više o tome usp. *Mirko Valentić*, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881*, Zagreb, str. 266—273 (dalje: *Vojna krajina 1849—1881*).

Tabela 10.

PRVI IZABRANI OPĆINSKI PREDSTOJNICI I BILJEŽNICI U GLINSKOM I VRGINMOSKOM KOTARU¹⁰

Kotar Glina		Predstojnik	Bilježnik	Socijalno porijeklo
općina	ime i prezime			
Glina I.	Gligo Slijepčević	da		trgovac
Glina I.	Miroslav Jambrečak		da	trgovac
Glina II.	Iva Crnković	da		krajišnik
Glina II.	Vasilj Rebrača		da	bivši zastavnik
Gora	Josip Krnić	da		krajišnik
Gora	Pavao Miličić		da	krajišnik
Klasnik	Vasilj Španović	da		krajišnik
Klasnić	Mile Liljak		da	penz. oficir
Kraljevcani	Karlo Borkovac	da		gostioničar
Kraljevcani	Nikola Đukić		da	krajišnik
Maja	Petar Popara	da		krajišnik
Maja	Albert Jochmann		da	krajišnik
Maligradec	Lazo Metikoš	da		bivši zastavnik
Maligradec	Ilija Metikoš		da	krajišnik
Stankovac	Tomo Baglama	da		krajišnik
Stankovac	Mirko Šoštarić		da	krajišnik
Kotar Vrginmost				
Bović	Jovan Radmanović	da		bivši vodnik
Bović	Ilija Mraović		da	bivši vodnik
Čemernica	Pero Mrkšić	da		poštar
Čemernica	Matija Mrkšić		da	bivši zastavnik
Lasinja	Nikola Radojčević	da		poštar
Lasinja	Mijo Skender		da	bivši zastavnik
Vranovina				
Velika	Simo Čelap	da		bivši zastavnik
Vranovina				
Velika	Simo Ožanić		da	bivši zastavnik
Vrginmost	Matias Crevar	da		bivši zastavnik
Vrginmost	Matija Ljubičić		da	bivši zastavnik
Zajedno:		13	13	

općinske skupštine postignuta je pozivom na čl. 109 i 231 *Zakona o općinama u Krajini* 1860. U spomenutim članovima zabranjen je izbor u općinske skupštine osobama koje plaća krajiška općina.

Neprestanom dogradnjom upravnih i zastupničkih institucija Glina je u trenutku ujedinjenja teritorija Krajine s Banskom Hrvatskom (1881) imala do kraja izgrađen *šumski gospodarstveni ured I. banske imovne općine*. Imovna općina upravlja polovicom svih pukovnijskih šuma. Njen Gospodarski odbor zajedno s predsjednikom (Ivan pl. Šimić) odgovoran

¹⁰ AH, Civilna uprava u Vojnoj krajini, 1874-Innere 13-2/3, kut. 814, (dalje: CUPUK).

Tabela 11

ŠUME BANSKE KRAJINE PRIJE I POSLIJE DIOBE 1874.

Krajiška imovna općina	Šume prije diobe		Podijeljene šume			
	površina (jutara)	vrijednost (forinti)	površina državnih šuma (jutara)	površina krajinskih imovnih općina (jutara)	Novčana vrijednost u forintama državnih šuma	imovnih općina
Prva banska	49.364	7,557.453	24.115	25.249	3,778.724	3,778.728
Druga banska	72.563	8,442.024	32.684	39.878	4,221.010	4,221.013
Zajedno u svih 11 krajiških imovnih općina ^{10a}	1,245.476	257,042.874	493.543	791.932	128,521.422	128,521.452

^{10a} U trenutku razvojačenja vraćena je Hrv.-slav. krajini i Petrovaradinska pukovnija pa je i njena Imovna općina došla pod Zemaljsko zapovjedništvo u Zagrebu, a poslije ujedinjenja pod Zemaljsku vladu Hrvatske.

je zastupnicima Imovne općine. U slučaju nesuglasica između Gospodarskog odbora i izabраних zastupnika sporove Imovne općine rješava vladin povjerenik banijskih imovnih općina. Kada je riječ o šumskoj masi u Krajini, krajišnici su stoljećima imali pravo, u okviru svoje pukovnije, na besplatno drvarenje, pašu, žirenje i građevno drvo. Ukidanjem Vojne krajine država »otkupljuje« od krajišnika pravo besplatnog korištenja šumom tako što krajiškom stanovništvu svake pukovnije ostavlja polovicu državnih šuma u potpuno vlasništvo. Druga polovica ostaje u potpunom i isključivom vlasništvu države.¹¹ Diobom 1874. krajiške općine bivše I. banske pukovnije dobile su znatno veću površinu šuma, ali je njihova vrijednost bila manja od šuma izlučenih državi. U tabeli 11 navedeni su podaci o provedenoj diobi šuma u Banskoj krajini kako bi se omogućila usporedba između I. i II. banske Imovne općine.¹²

3. *Ritam gospodarskog i društvenog diferenciranja.* Društveni procesi u Krajini gibaju se stoljećima s različitim razvojnim lukom od jednostavnih do složenijih oblika socijalne diferencijacije. Primjerice u Glinjskoj pukovnji sve do razvojačenja 1873. djeluje, prije svega, zemljišna privreda u kojoj nema veće socijalne diferencijacije. Na njezinu prostoru i u njezinoj društvenoj strukturi oblikuju krajiški oficiri, malobrojni trgovci s većim kapitalom, te obrtnici »majstori« i svećenstvo s učiteljima više slojeve i mjesnu elitu. Ti najpokretljiviji slojevi pukovnije, okupljeni poglavito u glinskom trgovištu, ne uspijevaju pred centralnim vojnim krugovima izboriti Glini status slobodnoga vojnog komuniteta, tj. status grada. Iznoseći svoja »Narodna zahtijevanja« revolucionarne 1848. godine, Glinjani na prvo mjesto stavljaju upravo zahtjev da njihov grad dobije položaj slobodnog grada na čelu s gradskim magistratom.¹⁴

Znatno kasnije glinska općina, utemeljena na Zakonu o općinama (1850), izradila je, na samom početku svoga rada, ponovni zahtjev očekujući da će Glina dobiti položaj vojnoga krajiškog komuniteta. No i taj ponovljeni zahtjev nailazi također na nepovoljan prijem u Ministarstvu rata. Molba glinske općine odbijena je u Beču, 4. travnja 1861.¹⁵

Poslije razvojačenja 1873, općina glinskog trgovišta, s prijedlogom svoga načelnika Antuna Haulika, ponovo pokreće pitanje podizanja trgovišta na status grada. Zaključak općine od 3. XII 1875. bio je ovaj: »skoro svekoliko žiteljstvo, odnosno građanstvo predlaže da bi ovo mjesto magistrat dobilo i da bi se gradom nazvalo.«¹⁶ Samo 5 dana kasnije upućuje glinski načelnik Generalkomandi kao krajiškoj zemaljskoj upravnoj oblasti u Zagrebu zahtjev za proglašenje Gline gradom, očekujući da će poslije razvojačenja lakše postići toliko dugo očekivani cilj. Iz sačuvanog obrazloženja saznajemo da je Glina 1875. imala samo 1183 stanovnika i

¹¹ Usp. *List zemaljske uprave za Hrv.-slav. Vojnu krajinu* 1872, str. 3—21.

¹² Više o diobi krajiških šuma i o imovnim općinama usp. M. Valentić, *Vojna krajina 1849—1881*, 152—166; 259—266. Dragutin Nanicani, *Imovne općine u bivšoj Vojnoj krajini*, Zagreb 1898.

¹³ AH, Narodna zahtijevanja 1848.

¹⁴ AH, CUPUK, 13—8, kur. 214.

¹⁵ AH, Isto, 1875-Innere 13—159.

204 kuće, da je za 1876. god. planirala prihode od 11.173 forinte. Za lokalnu povijest korisni su i drugi podaci, napose oni o broju zaposlenih i njihovim plaćama u strogo gradskim službama 1875:

Upravitelj općine	400 forinti
Bilježnik općine	500 forinti
Računovoda općine	400 forinti
Liječnik općine	600 forinti
Šef policije	360 forinti
5 gradskih stražara × 180 for. =	900 forinti
Zajedno:	3160 forinti

Broj kuća i stanovnika, napose planirani prihodi od samo 11.173 for. objektivno nisu govorili u prilog podizanja glinske varoši na razinu grada, te je i taj zahtjev nužno dijelio sudbinu zahtjeva prethodnih pokušaja 1848. i 1861. godine. Golemi deficit krajiškog budžeta (1873—1881) s tendencijom neprestanog rasta upućuje na nemoć privrede u Krajinu da plati novu modernu upravu koju Beč uvodi poslije razvojačenja. Poresko opterećenje nekih krajiških općina poraslo je od razvojačenja 1873. do 1877. čak za 272⁰/₀, pretvarajući Krajinu u najopasniju zonu Monarhije, gdje se gotovo svaki tren mogla očekivati pobuna. Poreska opterećenja krajiškog stanovništva na prostoru Banije nije ublažila ni Krajiška imovna općina, mada su bečko-peštanski krugovi, dajući polovicu državnih šuma krajiškim općinama, očekivali da će imovne općine iz te privredne grane izvući izvanredni dohodak kojim bi mogle pokriti deficite općinskih i kotarskih budžeta, posebno troškove izdržavanja osnovnog školstva. U strukturi budžeta općina Banske i Hrvatske krajine zauzima izdržavanje škola i općinskih putova najvišu stavku rashoda. Zbog siromašnog općinskog budžeta u mnogim općinama radi još 1879. samo jedan činovnik (općinski bilježnik), vodeći sve upravne i financijske poslove.

Na ritam gospodarskog i društvenog diferenciranja utjecao je i geoekonomska položaj Gline te njene gravitacione zone, kroz koju je već u predindustrijskom razdoblju imala proći prva željeznica u nas. Poznati krajiški graditelj Josip Kajetan Knežić izradio je još 1829. njen prvi projekt. Deset godina kasnije, u nešto preinačenoj varijanti, zagovara gradnju željeznice na konjsku vuču, koja bi prevozila robu iz Siska preko Petrinje, Gline i Maljevca do Bandinog Sela u blizini Korane.¹⁷ Odatle bi pretovarena roba krenula kolima do Josipdola, a zatim tadašnjom i rekonstruiranom cestom (Jozefinom) do Senja. Najveći trgovački

¹⁷ Godine 1856. obnovljena je, na poticaj trgovaca Siska, Petrinje i Gline, rasprava o gradnji željeznice Sisak—Bandino Selo—Josipdol—Ogulin a zatim preko Musulinskog potoka, Jasenka i Drežnice u Novi Vinodolski odakle bi jedan pravac vodio preko Crikvenice, Kraljevice i Bakra u Rijeku, a drugi od Novog u Senj. O tim veoma zanimljivim prometnim projektima usp. KA KM A III/8 — 1856—120—; AH CUPUK 1857—71—6, kut. 94; Bernard Stulli, Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825—1863, I, II, Zagreb 1975.

promet kretao se starom prometnicom Karlovac-Kostajnica preko Gline i Petrinje te Kupom do Karlovca. Put prema Bosni bio je otvoren preko tzv. kordunske ceste Glina—Obljaj.¹⁸ Na prometnicama prema moru i Bosni odvijala se trgovačka akumulacija u veoma dinamičnim oblicima. Prema jednom iscrpnom izvještaju, primjerice iz 1845, kupljeno je u Bosni — samo na raštelima Hrvatske i Banske krajine — blaga, žita i druge robe u vrijednosti od 535.497 for. Prema pojedinim vrstama najviše se kupovalo volova (293.608), svinja (97.905) te kukuruza u vrijednosti 45.758 forinits.¹⁹ Krajiško stanovništvo dolazi upravo prijevozom najbrže do gotovog novca. Novac privlači i udaljena sela da se i ona sa svojim blagom, kovačkim i kolarskim zanatima te sredstvima za promet uklope u privredne tokove. Kupljeno blago iz Bosne tove naši Banijski u šumama i kod svojih kuća, da bi ga zatim prodavali na dva najveća sajma stoke u Glini i Karlovcu. Tu kupuju i trgovci iz Kranjske, Primorja, Furlanije i sjeverne Italije. Sisački i tršćanski poduzetnici već na sredini XIX. st. pokazuju veći interes za istraživanje i eksploataciju rudnog bogatstva na prostoru Prve banijske pukovnije. Poduzetnici Falkner i Blanschi već 1849. kopaju kameni ugalj kod Vrginmosta s prilično uspjeha.²⁰ Uvidom u bogatu arhivsku građu o *rudarstvu glinske pukovnije*, poglavito u zoni Petrove gore, može se zaključiti da je nedostatak željezničkih prometnica bio osnovni uzrok usporenijim istraživačkim radovima. S druge strane, svaki pokušaj gradnje željeznice kroz Bansku krajinu polazi od sisačkih trgovaca koji svoj poticaj redovito imaju u rudarskim pothvatima na prostoru Banijske. Primjerice, inicijativa 1856. za gradnju željeznice kroz Bansku krajinu prema Senju i Rijeci, a preko Kapele i Drežnice, privukla je i tršćanskog poduzetnika Wollheima da se sa svojim kapitalom pridruži dvojici Sisačana Falkneru i Wellenreiteru. Uložen je znatan kapital u istraživanje rudnog bogatstva.²¹ Rudarski poduzetnici usredotočili su sve svoje nade u izgradnju željeznice. Istražni radovi, tzv. rovljenje, zastaju tek 1860-ih god. kada je postalo jasno da od očekivane gradnje željeznice kroz Bansku krajinu neće biti ništa. Novi projekt gradnje krajiške željeznice kroz Bansku krajinu 1870-ih god., tzv. Mollinaryev projekt, još jednom je aktivirao rudarske istražne radove na banijskom prostoru. Sisačkim i tršćanskim poduzetnicima pridružio se svojim kapitalom i zagrebački poduzetnik Ambroz Vranyczany. Jedino gradnja željeznice mogla je ulagačima kapitala u istražna kopanja pružiti garanciju da će svojom rudom biti konkurentni na tržištu. No, otpor peštanskih krugova izgrad-

¹⁸ O stanju glavnih i komercijalnih cesta u Banskoj krajini usp. AH CUPUK, 1854—5/12, kut. 25.

¹⁹ KA Hofkriegsrat 1846—132/14. Prema sačuvanim podacima kupljeno je 10.486 volova. Prosječna cijena bila je 28 forinti. Krava je kupljeno 2521 po 13 for.; svinja 19.581 po 5 for.; kukuruza 34.318 vagana po 1 for. i 20 krajcara (1 vagan — 61, 49 litara) plaćeno 45.758 for. itd.

U strukturi robe koju su krajišnici prodali Bosancima najistaknutije mjesto zauzimaju opanci: 6860 pari. Stanovništvo Bosne kupilo je od krajišnika robe u vrijednosti od samo 32.466 forinti što svakako dopušta zaključak o veoma slaboj kupovnoj moći stanovništva Turskog Carstva.

²⁰ AH, Generalkomanda Varaždinsko-Karlovačka 1849—73, kut. 83.

²¹ Usp. AH, CUPUK 1856—50/4 i drugi spisi u kut. 123. Isto, 1859—75/39, kut. 184.

nji krajiške željeznice kroz Baniju ima negativan odjek. Osjetio se već 1875. na smanjenju istražnih radova. Najprije se povukla Anglo-njemačka banka iz Hamburga koja obustavlja istražne kopove za bakar, srebro i olovo. Jedino je jeftina radna snaga utjecala na druge ulagače da se i dalje zadrže na području Banije koje je uz Varaždinsku županiju druga zona Hrvatske u kojoj se najviše i s najdužom tradicijom njegovalo rudarstvo. Današnjem čitaocu moguće je rudarsku produkciju u jednoj i drugoj zoni Hrvatske djelomično predočiti brojem i strukturom zaposlenih radnika.²²

Tabela 12.

RUDARSTVO HRVATSKE U BANIJSKOM OKRUŽJU I VARAŽDINSKOJ ŽUPANIJ²³

Godina proizvodnje	Banijsko okružje				Varaždinska županija			
	muški	žene	djeca	zajedno	muški	žene	djeca	zajedno
1875.	161	12	11	184	193	—	—	193
1877.	79	9	5	93	107	—	—	107
1879.	85	24	9	118	25	—	—	25
1881.	172	5	2	179	233	—	—	233
1882.	191	5	17	213	164	—	—	164

Položaj rudara bio je manje-više jednako težak u svim rudnicima. Radilo se 12, 14 i 16 sati dnevno. Kao što pokazuje tabela 12, uz muškarce su, doduše samo u Vojnoj krajini, radile žene i djeca. Rudarska nadnica kretala se od 50 novčića do 1,50 forinti. To znači da su rudarske mjesečne zarade bile od 15 do 45 forinti. Žene su mogle dnevno zaraditi od 35 do 50 novčića, a djeca od 25 do 35 novčića. Rudokopnja je poslije poznatoga financijskog kraha Monarhije 1873. počela opadati, pa je u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji 1874. radilo samo 758 osoba, od toga 34 žene i 16 djece.²⁴

U Prvoj banskoj pukovniji radila je u blizini Topuskog poznata talionica željeza u koju su krajišnici dovozili željeznu rudu iz brojnih jama-zemunica s Petrove gore. Talionica je lijevala kvalitetno željezo koje se upotrebljavalo, uz ostalo, i za gradnju ratne luke u Puli. Višak sirovog željeza izvezio se u Štajersku i Kranjsku.

U Drugoj banskoj pukovniji nalazio se još poznatiji rudnik bakra, olova, srebra i željeza u Trgovima, nedaleko od Dvora na rijeci Uni. Talionica u Trgovima počela je raditi tek poslije 1857. Po proizvodnji i broju za-

²² O rudarstvu u nas usp. *Fran Vrbanić*, Rudarska produkcija u Hrvatskoj i Slavoniji 1874—1881, Publikacije statističkog ureda, sv. XI, Zagreb 1883; *Emilije Laszowski*, Rudarstvo u Hrvatskoj do 1859, sv. I, Zagreb 1942; *isti*, Rudarstvo na području I. i II. banske pukovnije i u okolici Samobora, sv. II, Zagreb 1944; *Đuro Pilar*, Rudarstvo u Hrvatskoj, Rad JAZU LXVIII.

²³ Prema podacima *F. Vrbanića*, Publikacije statističkog ureda, sv. I, Zagreb 1883.

²⁴ *Miroslava Despot*, Industrija Građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970, 144.

poslenih rudnik je postao jedan od najvećih ne samo u Vojnoj krajini nego i u ostalim dijelovima Hrvatske. U rudniku su bila 60-ih godina zaposlena 244 rudara, od toga 17 žena i 11 djece. Pišući o rudarskom središtu u Trgovima blizu Une, M. Despot je zaključila i ovo: 60-ih godina stavljena je u pogon i visoka peć za taljenje ruda, uređen je i dovoz rudače na drvenim kolosijecima od rudnika do talionice i do obližnje rijeke Une.²⁵

Župnik Gvozdanskog Ivan Mesić zabilježio je 1850. nekoliko dragocjenih podataka o rudarstvu na Baniji. Mesić, između ostalog, piše: u mjestu Trgovina topi se, prekiva i izvozi željezo. Rudarske kolibe (naselje rudara) smještene su oko sela Kosna. Rudari Trgova imaju svoju pučku školu u koju su išla muška i ženska djeca.

Trgovski rudari organizirali su svoje zasebno, privatno, rudarsko društvo. Revolucionarne 1848/49. i rudari Trgova dijele s ostalim krajiškim stanovništvom golemo siromaštvo i druge ratne nevolje zbog kojih je zatvorena i njihova pučka škola. Najbrojniji rudari u Trgovima bili su prema Mesićevoj bilješci, Slovaci, Kranjci, »Pemaki« (Česi) i Nijemci.²⁶

U Glinskoj pukovniji nepotpisani paroh Perne također nam je ostavio nekoliko podataka o rudarstvu i u tom dijelu Banije. U mjestima koja su pripadala toj parohiji istraživala se željezna ruda na Blatuškom brdu, zatim na najvećem brdu Petrove gore blizu Studenog vrela, potom na brdu Rastovac, na Širokoj kosi gdje se nalazila jama (zemunica) iz koje se još u davno doba ruda kopala. Peti rudokop bio je pod Božić brdom. I paroh Vrginmosta zabilježio je značajan podatak za vađenje kamenog uglja. Prema njegovoj bilješci uglj se kopao u selu Piješčenica u Jovinom brdu. Prodavao se, prema riječima toga paroha, uglavnom za parobrode.

Koristeći se spomenutim podacima iz 1850. koje je prikupilo svećenstvo katoličke i pravoslavne crkve, moguće je izraditi za cijelu Vojnu krajinu strukturu zanatlija angažiranih u različitim privrednim djelatnostima i tako doći do približnog broja malih zanatlija u svakoj krajiškoj satniji i vojnom komunitetu. No spomenuti popis je, očito, obavljen nestručno. Kada je riječ o zanatima nije provedena dosljedna popisna podjela na samouke i izučene zanatlije, tj. na one koji plaćaju ili ne plaćaju porez, pa su prema tome oslobođeni ili neoslobođeni vojne službe. Usprkos tome popis 1850. svakako je dragocjena građa koja daje najcjelovitiju sliku zanatske djelatnosti u Glinskoj pukovniji. Promatrajući strukturu malih zanatskih radionica prikupljeni podaci dozvoljavaju ovaj zaključak: u I. banskoj pukovniji radi najveći broj drvodjelaca (81), zatim kovača (56), bačvara (26), stolara (15) i lončara (13). U cjelokupnom zanatstvu (samouci i izučeni majstori) radilo je 1850. bez Gline kao sjedišta I. banske pukovnije, 208 zanatlija. U susjednoj II. banskoj pukovniji vladaju znatno povoljnije obrtničke prilike. Zanatlija jedne i druge vrste bilo je tu više od dvostrukog broja: 932. Od toga broja samo u Pet-

²⁵ Isto, 141.

²⁶ Povijesni muzej Hrvatske, Izvješća župnika iz Vojne krajine i Gradanske Hrvatske 1850. Fond Društva za jugoslavensku povijesnicu.

rinji (slobodni vojni komunitet) djeluje čak 366, zatim slijede manji centri zanatske djelatnosti: Kostajnica, Dubica i Jasenovac. Najbrojniji zanati u Petrinji bili su ovi: lončari (68), krojači (43), tkalci (37), opančari (27), krznari (21), drvodjelci (15), sitari (11) itd.²⁷

Tom osnovnom segmentu nepoljoprivredne djelatnosti, koju nosi muška radna snaga, treba svakako dodati i dio vitalnih zanatskih djelatnosti koje su tradicionalno obavljale žene. Ženski zanatski poslovi s dugom tradicijom i dosegom koji krajišku ženu, tj. njezin rukotvorni zanat, zarana uvodi u slikarstvo, ili je žena-zanatlija zbog ljepote svojih proizvoda dobivala razna priznanja na velikim domaćim i svjetskim izložbama, zaslužuju našu posebnu pozornost. Najbrojniji zanati kojima se posebno bavila žena Banije bili su ovi: predenje, tkanje od vune, lana i konoplje, šivanje i pletenje, te izrada torbi, bisaga i biljaca za pokrivanje kreveta. Prema svjedočanstvu suvremenika ženska se djeca u Krajini od malih nogu privikavaju i poučavaju u ženskim zanatima. Još nejak djevojčica uči okretati vreteno među prstima, plesti, vesti, rubiti i šiti. Kad ojača uči još i tkati. Kad sve to nauči dorošla je — prema sudu suvremenika — za udaju.

Imućniji majstori satnijskih i gradskih središta pripadali su, posebice u Krajini, građanskoj »eliti«. Njihove kćeri postaju odlične »partije« za brak s krajiškim oficirima. Takvim brakovima dolazi već zarana do bližih dodira između oficira i bogatih slojeva društva. Oficiri ženidbom postaju ovisni od bogatijeg dijela krajiškog stanovništva što pridonosi oblikovanju različitih reprezentativnih socijalnih grupa.

4. *Nosioci privredne poduzetnosti i modernizacijske preobrazbe a) Zanatlijski poduzetnici.* Novi obrtni zakon Monarhije 1859. lomi, konačno, cehovsku zatvorenost s privilegiranom usitnjenom proizvodnjom i ukida stoljetnu stalešku organizaciju utemeljenu na zanatlijama različitih struka. Mada je Vojna krajina gotovo tradicionalno bila izuzimana od sličnih reformi, zbog svoje specifičnosti i vojničkog sustava, pritisak iz Krajine i Građanske Hrvatske dovodi dvorske i vojne krugove do spoznaja da se politika nepopustljivosti u krajiškom pitanju mora mijenjati. Te spoznaje prisutne su u središnjim vojnim krugovima napose 1860-ih godina. Nastojeći sačuvati tradicionalno jeftin izvor vojnika na granici s Turskim Carstvom, vojni krugovi okupljeni oko Ministarstva rata i Dvora pokazuju veću spremnost za preobrazbu tradicionalnog vojnog društva u građansko kapitalističko. Potvrđujući svoju djelomičnu spremnost na reforme, poglavito na one iz kojih bi se mogao izvuci veći novac potreban za modernizaciju, Ministarstvo rata već 16. ožujka 1860. upućuje krajiškim zemaljskim Generalkomandama adaptirani i privremeni *Zakon o trgovini i obrtu*.²⁸ Konačan tekst Zakona o slobodi trgovine

²⁷ Više o ekonomskoj strukturi aktivnog stanovništva zaposlenog u sekundarnom sektoru (stanovništvo zaposleno u proizvodnom zanatstvu, građevinarstvu i rudarstvu) usp. M. Valentić, Stanovništvo Vojne krajine 1846-1869, *Povijesni prilozi* 5, Zagreb, 1986.

²⁸ Djelomične promjene Zakona, koji je u cijeloj Monarhiji stupio u život 1. V 1860, izradio je Krajiški odjel u Ministarstvu rata na početku 1860. i uputio ga pukovnijskim komandama očekujući od njih mišljenja i primjedbe s obzirom na njegovu primjenjivost u Krajini. Usp. KA KM A16-1860-64-6/4.

i obrta potvrdio je iznimno za Vojnu krajinu vladar 1862. godine.²⁹ Prema tome njegovo pokusno promatranje i usklađivanje s osjetljivim mogućnostima Krajine trajalo je gotovo dvije godine. Osnovno načelo pokusnog teksta: »Svi su obrti [...] slobodni obrti« (čl. 3) ostaje nepromijenjeno osim kod tzv. koncesioniranih pothvata kao što su rudarstvo, gradnja željeznice, gostionice i drugi veći poslovi za koje je posebno zainteresirana sama država. Drugo osnovno načelo također je sačuvano u cjelini. Riječ je, zapravo, o ograničavanju proklamirane slobode uvođenjem nove organizacijske forme — obrtničke zadruge. Obavezne obrtničke i trgovačke zadruge zamjenjuju preživjelu instituciju ceha i daju pukovnijskoj vojnoj komandi mogućnost stalnog nadzora i kontrole. Zadruge ispunjavaju i drugu osnovnu ulogu: daju upravnom odjelu pukovnije i satnije obavijesti koje zanimaju poreske službe. Na glinskom primjeru vidljivo je da novoosnovane zadruge okupljaju i u većem mjestu (Glini) više obrtnika, tj. više različitih obrta. Isto načelo vrijedilo je pogotovo za manja (satnijska) mjesta.

Međutim, već u pokusnom vremenu pisao je zapovjednik Glinske pukovnije Eugen Lazić (13. IV 1860) da glinski obrtnici ne žele primiti u svoje 4 heterogene zadruge zanatlije iz drugih satnija.³⁰ Primjenjujući privremeni Zakon odmah je u Glini potakao osnivanje nove zadruge *trgovaca*. Prema tome cjelokupna obrtnička i trgovačka djelatnost Gline okupljena je na početku 1860. u ovim zadrugama:

I. za trgovce, kramare, sitničare i apotekare;

II. za krojače, tkalce, klobučare i brijače;

III. za kovače, bačvare, pekare, puškare, bravare, tkalce, lončare, kolare, zidare, sedlare, sitare, staklare, češljare, limare, stolare, dimnjačare i mlinare.

IV. za postolare, krznare i kožare;

V. za mesare, opančare, gostioničare, točioničare, pivare i sapunare.

Pisući Generalkomandi u Zagreb, zapovjednik Glinske pukovnije ističe kako su obrtnici, okupljeni u spomenute 4 zadruge, neraspoređeni prema primanju novih članova. Tadašnje se tržište nastoji sačuvati, prije svega, od mladih zanatlija, jer za obavljanje nekoga zanata više nije potreban formalni dokaz o položenom majstorskom ispitu.³¹ Umjesto majstorskog ispita dovoljno je platiti kaznu od 50 forinti za rad bez majstorskog ispita. Dodatna je novina novoga Zakona odobrenje zanatlijama da se zanatom ne moraju više baviti samo u svom zavičaju. Dakako, da ta odredba otvara vrata Gline i drugih krajiških središta iz ostalih zemalja Monarhije. Veći priliv stranih zanatlija utječe na konkurenciju i dovodi velike zadruge u krizu, jer su suci vrijednosti gotove robe i zanatskog umijeća od sada samo kupci. To je, zapravo, značilo da se cijene više ne određuju u upravnim uredima pukovnije već na tržištu i konkurencijom u ko-

²⁹ KA Militärkanzlei Seiner Majestät, 1862-49-5/1 (dalje: MKSM).

³⁰ U I. banskoj pukovniji bilo je 1854. god. 100 zanatlija koji plaćaju porez i 36 kalfi. Od toga broja imala je samo Glinska satnija 89 zanatlija i 34 kalfi. Sa sigurnošću se može tvrditi da su u najvećem broju djelovali upravo u Glini.

³¹ Izvještaj zapovjednika Prve banske pukovnije o mogućnosti primjene Zakona o trgovini i obrtu od 13. IV 1860. usp. AH, CUPUK 1860-7-81-15/1, kut. 210.

joj trgovci, kramari i pokućari postaju važna sastavnica privredne poduzetnosti i modernizacijske preobrazbe.

Sve krajiške pukovnije našle su se nakon proglašenja Zakona o slobodi trgovine i obrta pred nizom problema, prije svega zbog nedostatka novčanih institucija koje bi zajmovima omogućile napredak trgovačko-obrtnog poslovanja. Nedostatak gotovog novca u velikim heterogenim zadrugama pojačava krizu privređivanja i potiče sposobnije pojedince na diobe. Iz velike obrtne zadruge su istupili krojači, koji 1868. godine osnivaju svoju zasebnu zadrugu. Iste godine djeluju u Glini još tri samostalne zadruge: lončari, opančari i postolari. Svaka novoosnovana zadruga izrađuje svoja Pravila u kojima je, između ostalog, određena visina upisnine i godišnji doprinos. Najprije je bila 10 for., kasnije povećana na 22. Bez upisnine zanatlija nije smio raditi.³² Kaznu od 50 for. utjeruje općina. Glinski krojački poduzetnik Mortiz Hirschl kažnjen je 1880. god. s 50 for. jer je radio krojački posao, a nije bio član Glinske krojačke obrtne zadruge. Kada je zbog prijetnje zatvaranja radnje zatražio upis u krojačku obrtnu zadrugu (1880), morao je platiti 50 for. upisnine jer nije imao dokument o položenom krojačkom ispitu.³³ Taj poznati glinski trgovac (posluje s velikim kapitalom) vlasnik je veće krojačke radionice u kojoj su radili krojački radnici. No, kako je radionička tvrtka upisana na njegovo ime, a sam nije imao majstorski krojački ispit, mora platiti najveću upisninu.³⁴

Ipak, sami Glinjani pokazuju najveći interes za točionice i gostionice, koje se tu u pučkom govoru nazivaju »naše kuće«. Glinska općina i komanda pukovnije dopušta otvaranje gostionica samo na osnovi koncesije, dok je postupak s dobivanjem prava na otvaranje točionice bio znatno slobodniji. Zbog manje djelatnosti i prometa gostiju, točionice se olako daju u zakup. No njihov broj bio je u ožujku 1864. god. veći od 20 pa je zagrebačka Generalkomanda naredila smanjenje na samo 20 točionica rakije, jednu točionicu vina i jednu točionicu glinske pivovare. Pravo točenja pića zakupio je glinski mitničar. Uz 22 točionice u Glini radi još 6 koncesioniranih gostionica. S obzirom na to da Glina 1864. ima samo 1118 stanovnika, komanda pukovnije ocjenjuje da je 28 točionica i gostionica dovoljno za potrebe grada i u sajmenim danima kada u glinsko tržište dolazi veći broj trgovaca iz različitih dijelova Krajine i susjednih zemalja. Raspravu o otvaranju novih gostionica 1864. prouzročile su molbe u kojima se zahtijeva koncesija za otvaranje 8 novih gostionica. Među podnosiocima molbi bili su glinski staklarski majstori Štefan Kihalić, Franjo Čičak i trgovac Anton Klešić.³⁵

b) *Trgovački poduzetnici*. U strukturi ekonomske aktivnosti I. banske pukovnije, poglavito njenog središta, oblast trgovine pokazuje veći zamah

³² Cjelokupna upisnina od 22 for. dijeli se na 10 for. upisnine i 12 for. za izdržavanje mrtvačkih kola i sprovod.

³³ Usp. AH, CUPUK 1881-27-49/2, kut. 1464; Isto, 1881-64-41, kut. 1512.

³⁴ M. Hirschl je Židov koji će poslije ujedinjenja Krajine s Gradanskom Hrvatskom u vrijeme stranačkih sukobljavanja djelovati u Frankovoj stranci protiv pristaša Srpske samostalne stranke u Glini.

³⁵ AH, CUPUK 1864-7-35 106/4.

trk poslije razvojačenja. U cijeloj pukovnji djelovalo je 1857. god. samo 17 trgovaca, dok je ukupan broj zaposlenih u dućanima i drugim trgovačkim poduzećima bio 12. U popisu 1869. bilo je samih trgovaca 20, ili 17.64%. Porast zaposlenih u trgovini je znatno povoljniji: od 17 na 27 ili u postocima 58.82%. Jedan i drugi popis pokazuje, uz ostalo, nerazvijenost prerađivačke privrede u tom dijelu Banije. Glavnu mogućnost trgovačkoj djelatnosti, poglavito u prometu žita i stoke, pružali su saimovi u Karlovcu, Sisku, Perinji i Glini. Prodaja robe na sajmovima i kućarenje bili su najrašireniji oblik trgovine. Kućarenje se dopuštalo samo u onim satnijskim mjestima gdje nije bilo »sitničarskih dućana«.

Osnivanjem *Trgovačke komore u Sisku* 1869. s djelokrugom koji se protezao na područje Banske, Varaždinske i Slavonske krajine (bez Petrovaradinske pukovnije) nastoji se u tu veoma osjetljivu ekonomsku aktivnost unijeti više reda.³⁶ Već naredne godine trgovački poduzetnici Banije organiziraju dva zasebna *Trgovačka zbora*. Jedan u Glini, a drugi u Kostajnici. Prema prvom »Izvješću« sisačke trgovačko-obrtne komore bilo je u čitavoj Banskoj krajini 1870. godine 83 trgovca i 58 sitničara.

Problematika krajiških trgovačko-obrtničkih komora rješavana je još jednom 1875. godine. Na prijedlog Krajiške zemaljske vlade, a u suglasnosti s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom vladom i ugarskim Ministarstvom za poljoprivredu, industriju i trgovinu, uključeno je krajiško područje u djelokrug trgovačkih komora u Zagrebu, Senju i Osijeku. Zagrebačkoj komori priključena je bivša Prva i Druga banska te Slunjska pukovnija, zatim dio Ogulinske s ove strane Kapele. Senjskoj komori priključeni su kotari nekadašnje Ličke i Otočke pukovnije i onaj dio Omlinske s druge strane Kapele. Osječkoj komori priključena su područja bivše Gradiške, Brodske i Petrovaradinske pukovnije. Posebnom odlukom vladara ukinut je Zakon o osnivanju krajiških komora od 15. travnja 1869, a istodobno je na području bivših krajiških komora uveden ugarski zakonski članak VI/1868. o djelovanju komora u Krajinu Hrvatskoj i Slavoniji.³⁷

Trgovački zbor u Glini imao je 1878. god. 37 članova svrstanih u 5 različitih kategorija. Zbor je, poznavajući ekonomsku moć svojih članova, odredio svakoj skupini plaćanje različite svote upisnine i godišnjeg prinosa. Kada je 1877. konačno propala mogućnost izgradnje željezničke pruge Sisak—Karlovac kroz Bansku krajinu i kada je šef zemaljske vlade za Krajinu general Mollinary podnio demonstrativno ostavku, zatim kada je također definitivno odgođeno osnivanje Glinske štedionice, nastaje u ekonomskim krugovima Gline prva veća kriza. Prvo veće nezadovoljstvo izrečeno je na Glavnoj skupštini Trgovačkog zbora 1878.

³⁶ Više o tome usp. Igor Karaman, Značenje Vojne krajine u gospodarskom razvitku Slavonije (1849—1873), Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 99—117.

³⁷ Prijedlog ministra rata vladaru o uključivanju krajiškog područja komora Građanske Hrvatske usp. KA MKSM, 31. V 1875-49-2/3.

O gospodarskom značenju vojnokrajiškog teritorija i organiziranju privrednih komora u Krajinu usp. M. Valentić, Vojna krajina 1849—1881, Zagreb 1981, 253—266.

S većinom glasova (10:14) zaključeno je da se raspusti glinski Trgovački zbor »jer nikakve svrhe neima«. Predsjednik Trgovačkog zbora Moritz Hirschl predložio je da se od društvenog novca da 150 for. Glinskom vatrogasnom društvu, a 50 for. općinskoj bolnici. Preostali novac podijel-

Tabela 13.

ČLANOVI GLINSKOG TRGOVAČKOG ZBORA 1878.³⁸

Ime i prezime	Uplaćeno (for.)			Zajedno
	upisnina	godišnji prinos	kazne	
1. Peter Peleš	25	16	—	41
2. Slipečević i sin	25	16	2	43
3. Tone Klešić	25	16	—	41
4. Moritz Hirschl	25	16	—	41
5. Ladislav Kremzir	25	16	—	41
6. Pelešovi nasljednici	25	16	—	41
7. Stevo Jović	15	8	—	23
8. Jovićevi nasljednici	—	8	—	8
9. Dmtar Davidović	15	6	—	21
10. Pajo Nastašić	15	8	—	23
11. Mile Medur	15	8	—	23
12. Joso Mavrović	15	8	—	23
12. Mih. Bižal	15	8	—	23
14. Andre Balkovski	15	8	—	23
15. Stevo Juran	15	8	—	23
16. Nikola Grebljanović	15	8	—	23
17. Pajo Babić	15	4	—	19
18. Samuel Hirschl	15	4	—	19
19. Adam Resanović	15	4	—	19
20. Jozefa Schneider	15	8	—	23
21. Franz Lohrenz	15	8	—	23
22. Uroš Vurdelja	15	8	—	23
23. Mih. Sterk	15	8	1	24
24. Carl Berkoyac	14	—	—	14
25. Nikola Škarza	15	8	—	23
26. Nikola Todorović	15	6	—	21
27. Đuro Vrga	15	4	—	19
28. Mate Đureković	—	—	—	—
29. Đuro Tišma	—	—	—	—
30. Đuro Babić	15	2	1	18
31. Joso i Andre Mihalić	15	2	—	17
32. Albert Schwarzenberg	8,50	—	—	8,50
33. Oskar Risz	8,50	—	—	8,50
34. Đuro Kovač	15	2	—	17
35. Pet. i Mih. Staiduhar	15	2	—	17
36. Joso Miletić	15	2	—	17
37. August Gorenz	15	2	—	17
Zajedno:	556	248	4	808

³⁸ AH, CUPUK 1879-Innere 64-25, kut. 1318.

lio bi se članovima Zbora prema prethodnim uplatama. Zahtjev za raspuštanje Zbora poslan je upravi glinskog kotara očekujući da će kotar zaključak generalne skupštine uputiti privremenoj zemaljskoj krajiškoj vladi u Zagrebu.³⁹

Sudbina glinskog Trgovačkog zbora nije riješena sve do ujedinjenja 1881. Zbor sudjeluje 1881. na izborima za Trgovačko-obrtne komore. Kao što je već rečeno, u cjelokupnoj Hrvatskoj od 1875. god. djeluju 3 komore: u Zagrebu, Senju i Osijeku. Krajina u sve tri komore bira svoje članove. Trgovačko-obrtna komora u Zagrebu ima 17 izbornih kotara. Od toga 11 u Građanskoj Hrvatskoj i 5 u Krajiškom području. Senjska komora ima 12 izbornih kotara: 3 u građanskom i 9 u krajiškom području. Osječka komora i 16 izbornih kotara: 8 u građanskom i 8 u krajiškom području.

Krajiški izborni kotari koji pripadaju Zagrebačkoj komori ovi su:

1. grad Petrinja bira 1 u trg. i 1 u obrt. odjel komore;
2. grad Kostajnica bira 1 u trg. i 1 u obrt. odjel komore;
3. kotari: dubički, dvorski i petrinjski biraju po jednog u trg. i obrt. odjel;
4. kotari: Glina i Vrginmost jednog u trg. i 1 u obrt. odjel;
5. kotar Rakovica jednog u trg. i jednog u obrt. odjel;
6. kotari ogulinski i slunjski jednog u trg. i jednog u obrt. odjel komore.⁴⁰

Nastojeći da lokalnoj povijesti Banije pružimo što više podataka o njenoj društvenoj strukturi i ritmu njezine preobrazbe naveli smo u tabeli 13 imena nosilaca ekonomske aktivnosti u Glini, u trgovačkoj oblasti.

5. *Glinske središnje institucije.* a) *Štedionica.* Glinski trgovci i obrtnici nisu, ni poslije razvojačenja Krajine 1871, imali dovoljno kapitala za utemeljenje vlastite štedionice. Prva štedionica u Vojnoj krajini osnovana je tek 1867. u Zemunu, najrazvijenijem krajiškom gradu. Zajedno sa Sisačkom štedionicom (1868) odigrala je važnu ulogu u osnivanju Krajiškog konzorcija za prodaju i sječu šume u Krajini. Ukupna vrijednost stabala, odbrojanih 1868/9. za prodaju, procijenjena je na 21,088.224 forinte. Do saziva Osnivačke skupštine Konzorcija prikupljeno je 2,930.000 forinti. U Sisačkoj štedionici upisano je 1,610.000 forinti. Ulagачi iz Hrv.-slav. krajine upisuju 720.000 forinti.⁴¹ Među ulagačima iz Prve banske pukovnije bio je jedino Glinjanin Petar Peleš. Upisao je 10.000 forinti.

Na pokretanje prvih štedionica u Vojnoj krajini znatno je djelovao domaći trgovački kapital, pa su u osnivanju pojedinih štedionica aktivno sudjelovale trgovačko-obrtne komore. Osnivanje štedionica u Krajini teklo je ovim redom:⁴²

³⁹ AH, CUPUK 1879-Innere 64-25, kut. 1318.

⁴⁰ AH, CUPUK 1881-27-109, kut. 1465.

⁴¹ O Krajiškom konzorciju i plantažnoj prodaji krajiških šuma za izgradnju željeznica i cesta u Vojnoj krajini usp. M. Valentić, *Vojna krajina 1849-1881*, Zagreb 1981, 152-166.

⁴² Agneza Szabo, *Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Sloveniji 1846-1880*, HZ XXXVIII (1), Zagreb 1985, 65.

Štedionica	Osnovana godine	Raspisana glavnica	Upisano	U procentima (%)
Zemunska	1867.	20.000	20.000	100,00
Mitrovička	1870.	20.000	15.000	75,00
Brodsko	1871.	25.000	12.250	50,00
Sr. Karlovačka	1872.	40.000	20.000	50,00
Novogradiška	1872.	30.000	20.780	69,26
Vinkovačka	1872.	30.000	15.000	50,00
Petrinjska	1875.	24.000	24.000	100,00
Ogulinska	1876.	40.000	16.235	40,58

Detaljni pregled koji je izradila A. Szabo pruža pouzdanu sliku rasprostranjenosti kapitala u Krajini. Od 8 krajiških štedionica 6 ih je iz Slavonske, tj. iz najrazvijenijeg dijela Krajine, jedna iz Banske i samo jedna iz Hrvatske krajine. U njima su okupljena zajednička novčana sredstva trgovačke, obrtničke i seoske buržoazije. Taj je proces veoma važna sastavnica koncentracije domaćeg kapitala. Zbog toga krajiške štedionice u ovom dijelu Hrvatske postaju aktivni nosioci različitih težnji u oblikovanju i razvitku kapitalističke privrede. Time smo već zahvatili pojave koje će, napose poslije ujedinjenja 1881, zonama koje su ostale bez domaćeg kapitala nametnuti osnivanje različitih tzv. pripomoćnih društava i zadruga što će utjecati na razdvajanje i organiziranje osiromašenog građanstva i buržoazije u odvojene nacionalne institucije.

Glinjski trgovačko-obrtnički krugovi pokušali su 1874. okupiti svoj kapital i osnovati vlastitu štedionicu. Inicijativa je potekla od Sisačke štedionice, a njezin motor bio je poznati trgovac Nikola Urica. Prema izrađenom Statutu, štedionica u Glini djelovala bi kao i ostale, tj. kao akcionarsko društvo s predloženom glavnicom od 40.000 for. Statut Glinjske štedionice poslan je 1874. putem Sisačke štedionice, na potvrdu i odobrenje Generalkomandi u Zagrebu i sačuvan je u cijelosti.⁴⁸ Njezino je osnivanje propalo, očito, u trenutku kada je trebalo pokrenuti glinjske privredne krugove na otkup dionica. Čini se da je Petrinjska štedionica privukla većinu Glinjana pa je osnivanje Glinjske štedionice u tom trenutku postalo suvišno.

b) *Narodna čitaonica*. U tijeku 1874. i 1875. Glinjski građanski krugovi poduzimaju golem napor za modernizaciju svojeg grada. Uložena je golema energija u osnivanje štedionice, čitaonice i prvoga radničkog društva. Istražujući društvene procese u tom dijelu Krajine, nastojao sam u arhivskoj građi pronaći aktere u toj lokalnoj socijalnoj povijesti, tj. doći do ličnosti koje su tome, očito nerazvijenom gradu, posvetili svoje kreativne sposobnosti, nastojeći da i Glina aktivno sudjeluje u modernizacijskim i civilizacijskim preobrazbama druge polovice XIX. stoljeća, napose poslije razvojačenja 1873. Uostalom, druga polovica XIX. st. samo je dio razvojne cjeline što je tvori cjelokupna povijesna dob Gline koja svoje korijenje ima u drugoj polovici XVIII. stoljeća.

⁴⁸ AH, CUPUK, Innere-81-13/2, kut. 867.

Prethodnica glinske čitaonice svakako je oficirski Casino osnovan 1866. Služi prvotno kao sastajalište oficira i njihova čitaonica, te kao dvorana za glinske zabave. Između oficira i Glinjana djeluje tradicijska povezanost koja se najčešće učvršćuje ženidbom s glinskim djevojkama iz majstorskih i trgovačkih kuća. Već i zbog toga oficirski Casino nije mogao biti institucija zatvorenog tipa. Istodobno s glinskim Casinom osnovano je u nešto udaljenom Otočcu i njihov oficirski Casino, o kojem ima dovoljno vijesti u suvremenom tisku. Tamo se svakog četvrtka i nedjelje priređuju priredbe i zabave gdje se pjeva »naša pjesma i govori naš jezik«. Dopisnik iz Otočca, pišući o tamošnjem Casinu, javlja i ovo: »Čitaonica postaje sjedište duhovnog života u ovom dijelu Krajine. Mlade djevojke i majke uglednih građana i oficira počinju govoriti hrvatskim jezikom.«⁴⁴ Djevojke recitiraju pjesme, napose pjesnika i krajiškog oficira Petra Preradovića: »Putnik« i »Rodu o jeziku«. Na žalost, u suvremenoj građi nisam pronašao dovoljno podataka koji bi oslikavali raspoloženja koja su prožimala glinski Casino 1860-ih godina, kada se u političkom životu Monarhije na najvišim razinama raspravljalo o krajiškom pitanju više nego bilo kada u stoljetnoj povijesti te goleme kasarne.

U trenutku prve odluke o djelomičnom ukidanju Vojne krajine 1869. i odluke o ukidanju cijele Krajine 1871. zamire glinski Casino. Kada je grupa uglednih glinskih građana 1874. podnijela molbu za otvaranje Čitaonice u Glini, Casino više nije postojao. Pravila Čitaonice potvrđuje general Mollinary, 14. prosinca 1874, mada su »Pravila« izrađena još 1. veljače 1874. Predsjednik Čitaonice bio je glinski župnik Miroslav Matić, ravnatelj Stjepan Mućan, koji je ujedno i ravnatelj škole u Glini. Potpredsjednik Čitaonice je glinski proto Marko Slavnić, a bilježnik M. Perak.

Svrha čitaonice bila je omogućiti svojim članovima čitanje i priređivanje različitih kulturno-prosvjetnih priredbi i društvenih igara. Određujući tko sve može biti član Čitaonice, sastavljači »Pravila«, živeći u tradiciji »Casina«, ugradili su i u te statute neke elemente tipično građanske ekskluzivnosti. Primjerice, Čitaonica je otvorena za glinske građane, trgovce i otmjenije obrtnike, te »sveukupom« svećenstvu, umirovljenim oficirima i činovnicima. Odbor od 7 članova kontrolira za svakog člana ispunjava li uvjete upisa. Članovi iz Gline plaćaju mjesečno 50, a izvan Gline 25 novčića. Nadzor nad radom prve glinske čitaonice ima kotarska uprava. No, bilo kako bilo, Čitaonica postaje središte prosvjetnog i kulturnog života Gline.⁴⁵ U izmijenjenim uvjetima, poglavito političkim, nastalim poslije ujedinjenja 1881. prošireno je njezino djelovanje izradom novih pravila 1897. godine.

c) *Prvo radničko društvo, 1875. godine.* Do 90-ih godina XIX. st. proletarijat je u Hrvatskoj i Slavoniji pretežno seljaštvo i maloobrtničko radništvo. Kako je obrtništvo u glinskoj gravitacionoj zoni raspršeno, po seoskim su naseljima postojale veće mogućnosti socijalnog povezi-

⁴⁴ *Novi Pozor*, 24. IX 1868. (Casino, gospodsko društvo, poboljšana uprava)

⁴⁵ AH, CUPUK 1874-81-23/2, kut. 867.

vanja i prožimanja između brojnijih nadničara i slugu u agraru sa zaposlenim obrtničkim i trgovačkim radnicima. Istraživati preteče radničke klase na malom prostoru s tradicijom krajiško-vojničkog društva, koje stoljećima djeluje na vojno-feudalnom posjedu, još uvijek je pionirski rad. Ako bismo, dakle, u vezi s ranom pojavom radničkog društva u Glini (1875), pokušali utvrditi približan broj radničke klase i njezinu strukturu, morali bismo na podlozi popisa pučanstva 1857. i 1869. doći do pouzdanih pokazatelja koji oslikavaju veličinu radništva u *primarnom sektoru* (poljoprivredna djelatnost), *sekundarnom sektoru* (obrtnička djelatnost i djelatnost u proizvodnim pogonima) i *tercijarnom sektoru* (neproizvodne grane i uslužne službe).

Sektor	Radnika, nadničara i slugu		
	godina popisa 1857.	godina popisa 1869.	porast u postocima (%)
Primarni	166	280	68,67
Sekundarni ⁴⁶	52	138	165,38
Tercijarni ⁴⁷	12	27	125,00
Zajedno:	230	445	93,47

Iako maloobrtnički sloj ne možemo uključiti u radničku klasu, on je po svom ekonomskom-socijalnom položaju bio, u prvo doba radničkog pokreta, ipak, veoma blizak radničkoj klasi pa se i dio te socijalne grupe uključuje u redove radničkog pokreta.⁴⁸

Izvedeni podaci o broju, strukturi i rastu radničke klase u tijeku samo jednog decenija u primarnom, sekundarnom i tercijarnom sektoru dozvoljavaju ovaj zaključak: prostor Glinjske pukovnije ulazi u 70-e godine XIX. st. s gotovo 500 radnika koji su po svojoj socijalnoj strukturi, nesumnjivo, preteče radničke klase industrijskog tipa. S obzirom na to da radnički pokret u Hrvatskoj ima svoje ritmove, kao i svaki proces dugog trajanja, u ovom je radu, koji po svojoj koncepciji seže do ujedinjenja (1881), moguće promatrati samo prvo doba radničkog pokreta, napose sekundarnog sektora. Kriza je nastupila i na drugoj strani, tj. u poljoprivredi. Diobom kućnih zajednica i prezaduživanjem seoskog stanovništva javlja se na banijskom selu u velikim razmjerima proletarijat, osobito poslije velike krize 1873.

Osiromašeni do razine socijalne bijede utemeljuju glinski radnici, nadničari i sluge svoje prvo radničko društvo. »Pravila« društva slao je

⁴⁶ Godine 1857. bilo je vlasnika obrtničkih radionica i proizvodnih pogona 120, godine 1869. 102.

⁴⁷ Iz tercijarnog sektora 1857. i 1869 (neproizvodne grane i uslužne službe) izostavio sam: svećenike (42), činovnike (40), pisce (1), zdravstveno osoblje (15), vlasnike kuća s kućnom rentom (8) i trgovce (17). Radnici u tom sektoru zaposleni su samo u trgovini (27).

⁴⁸ Usp. I. Karaman, n. dj., 244.

glinski kotar triput na odobrenje Generalkomandi u Zagreb, nazivajući ga svaki put »Arbeiterverein in Glina«, tj. »Radničko društvo u Glini«. Nakon dugih natezanja (traju od 19. IV 1874. do kraja 1875) konačno su usvojena »Pravila«, ali sa znatno izmijenjenim i kvalitetno drugim naslovom: »Pravila za težačku zadrugu u Glini«. Naime, s tim naslovom registrirano je prvo radničko-nadničarsko društvo.

U društvo se — prema odredbama Pravila — prime »svaki čovjek živi u Glini, ako od svog rada i zasluge živi«. Društvo je sebi postavilo tri cilja. Prvi, svaki član je dužan paziti »da članovi zadruge dobivaju u varoši Glini i izvan nje, prije nego inostranci, rada«. Drugi cilj radničkog društva je pružanje pomoći oboljelim članovima uz predodčene liječničke potvrde. Visina mjesečne potpore može biti 4 forinte. Treći cilj je briga društva o sahrani umrlih članova i njihovih obitelji. Društvom upravlja skupština koja se sastaje mjesečno. Poslove društva vodi izvršni odbor od 5 članova: predstojnik, kojega Pravila zovu »gospodar«, bilježnik i 3 ključara društvene blagajne i posebno sanduka u kojem se nalaze svijeće za potrebe sprovoda. Upisnina je 1 forintu, a zatim se svaki mjesec plaća po 20 novčića. Istup iz društva moguć je na dva načina: isključenjem na osnovi skupštinske odluke zbog povreda Pravila, pijanstva ili vrijeđanja u skupštinskim raspravama, te zbog sudskog kažnjavanja. Drugi je moguć način istupa želja pojedinog člana. No, bitno je da u prvom, a tako je i u drugom slučaju, članovi koji napuštaju društvo ne dobivaju svoje doprinose ni upisninu. Štoviše Pravila nameću društvu obvezu da u slučaju raspuštanja ili ukidanja društva sav novac preda Prvoj zagrebačkoj štedionici gdje će ostati, dakako, uz kamate sve do ponovnog osnivanja novog društva. Pravila na više mjesta govore o novčanim kaznama za svoje članove. One su obično od 30 do 50 novčića. Svrha je tih kazni primorati članstvo različitih navika na red i disciplinu, te prikupiti što više novca za društvenu blagajnu. Društvo prema vani predstavlja »gospodar«.

Izvršni odbor prvoga radničkog Društva u Glini izabran je prije potvrde Pravila, na skupštini 6. IX 1874. Predsjednik je bio Grga Matijević, bilježnik društva a zamjenik predsjednika Stevo Priljevac. Trojica članova odbora zaduženi za ključeve društvene blagajne i sanduka za svijeće bili su: Ivan Prpić, Luka Krpan i Franjo Berkić.

Glinsko radničko društvo za nas je ipak veliko »otkriće«. Po trenutku svog postanka (1875) ide u red, svakako, prvih radničkih društava u nas. Njegova Pravila nisu tipizirana. U njima je niz pojedinosti koje oslikavaju posebnosti Gline i njezine gravitacione zone. Ona zaslužuju posebnu sociološku studiju koja bi problematski mogla pružiti odgovore na pitanja koja se moraju postaviti, a koja bi mogla ovako glasiti: koliko dubinski i prostorno dopire do Gline utjecaj ideologije zagrebačkih socijalista, okupljenih oko Dragutina Kalea, i njihovog glasila *Radnički prijatelj* — *Der Arbeiterfreund*, koji izlazi upravo u trenutku utemeljenja glinskog radničkog društva, tj. 1874. do zabrane 1875. godine. S jednakom pozornošću treba istražiti i utjecaj Obrtničko-radničkog društva u Zagrebu (utemeljeno 1873) na osnivanje Glinskog radničko-nadničarskog društva.

III. ORGANIZACIJA I NAPREDAK OSNOVNOG ŠKOLSTVA I PISMENOSTI

1. *Školstvo u Vojnoj krajini.* Prije nego što prijedemo na raščlanjivanje pojedinosti o školstvu u Banskoj krajini, riječ dvije o nekim općim napomenama. Zanimanje vojnih vlasti za škole u Krajini na njemačkom jeziku počinje već u XVII. stoljeću. Ipak, neprekinutu liniju u razvoju krajiškog školstva moguće je pratiti tek od vremena »prosvijećenog apsolutizma« 70-ih godina XVIII. stoljeća. Zadaća je tih prvih pučkih škola bila pripremiti potreban broj pismenih mladića za potrebe vojne službe, a osnovno načelo: naučiti njemački jezik. Postojala su tri tipa osnovnih škola: trivijalna (državna na njemačkom jeziku), općinska osnovna »učionica«, tj. škola na narodnom jeziku i opetovnica, zvana još i »nadučionica«. Nastava u opetovnici (treći razred) traje samo nedjeljom i blagdanom. Godine 1820. imala je Hrv.-slav. krajina ove škole:⁴⁹

Tabela 14.

ŠKOLSTVO HRVATSKO-SLAVONSKE VOJNE KRAJINE 1820.

Krajina	Trivijalne	Općinske	Djevojačke	Opetovnice
Karlovačka	16	—	6	6
Banska	5	—	2	2
Varaždinska	13	16	1	—
Slavonska ⁵⁰	16	15 ÷ 3	3	3
Zajedno:	50	34	12	11

Drugi obrazovni stupanj potaknut modernizacijom 1860-ih godina donosi Krajini, nakon katastrofalnog zastoja, kaosa i krize 1848/49, veći broj reformskih pothvata koji utiru put početku eliminacije masovne nepismenosti. Ubrzano opismenjavanje nastupa, zapravo, s trenutkom veće ponude materijala za čitanje i pojačanog zahtjeva za liberalizacijom svih oblika tradicionalnog vojničkog života u Krajini. Na početku 60-ih godina XIX. st. dijeli se školstvo u Krajini na civilne i vojne škole.

U grupi civilnih škola bile su ove: gimnazije, realke, »glavne« četiri-razredne škole, djevojačke, trivijalne i općinske škole.

U Senju i Vinkovcima djeluju *krajiške gimnazije* još od 1843. godine. Prva je pod nadzorom senjskog biskupa, a druga pod nadzorom vinko-

⁴⁹ O školstvu u Krajini na početku XIX. st. usp. *Carl Hietzinger*, Statistik der Militärgrenze III, Wien 1817—1823, 414—534. Dragocjeni statistički podaci o školstvu u Krajini, izrađeni prema pojedinim pukovnijama, sačuvani su i u djelu *Johanna Demiana*, Statistische Darstellung des Königsreiche Ungarn und den dazzu gehörige Ländern, Wien 1805—1806.

⁵⁰ U Slavonskoj krajini bilo je u skupini škola koje izdržava sama općina 15 na narodnom jeziku.

vačkog brigadnog generala. Treća gimnazija djeluje u Sr. Karlovcima ali nema pravo javnosti, tj. na njoj se nije mogla polagati matura. Nju izdržava poseban privatni fond Karlovačke mitropolije. Gimnazija u Karlovcima zajedno s još dvije klerikalne škole (Piaški i Senj) služi, zapravo, za odgoj svećenstva pravoslavne i katoličke crkve u Krajini. Najniža plaća profesora na senjskoj gimnaziji kretala se na početku 1860-ih godina 630 do 735 forinti, a na Vinkovačkoj od 735 do 840. Poslije 30 godina službe odlazilo se u mirovinu s visinom posljednje plaće. Suplenti na tim gimnazijama dobivaju 60% profesorove plaće i moraju u roku 3 godine položiti profesorski ispit. Darovitim mladićima koji žele postati svećenici Generalkomanda podjeljuje 8 stipendija godišnje. Te su stipendije utemeljene još 1792. Četiri stipendije dobivaju mladići iz Banske, a druge 4 iz Karlovačke krajine. Najniža je stipendija 50 forinti. Od 1821. podignuta je na 105 for. godišnje.

Krajiške realke dijele se još 1860. na trirazredne u Rakovici (danas Karlovcu) i Pančevu, te na dvorazredne u Bjelovaru, Gospiću, Petrinji, Mitrovici i Zemunu. Sve realke povezane su s »glavnim« školama u mjestu gdje djeluju i imaju obično zajedničkog direktora. Na svim krajiškim realkama i gimnazijama učenici plaćaju školarinu. Od I — VI razreda plaćaju 3 for. i 15 kr. a od VII do VIII razreda 4 for. i 72,1/2 krajcara. Od školarine su oslobođeni stipendisti i svi siromašni učenici uz predočenje potvrde o siromaštvu.

Vojna krajina ima svoje specifičnosti u svim oblicima javnog života. One su prisutne i u oblasti osnovnog školstva, koje se zbog toga razlikuje od školstva u Civilnoj Hrvatskoj. Riječ je, prije svega, o različitim nazivima osnovne škole, o različitim nosiocima izdržavanja i o različitoj edukativnoj razini. Iza svakoga pojedinog naziva škole (glavna, trivijalna, djevojačka i općinska) skriva se najprije njezina pedagoško-edukativna razina, zatim nosilac financiranja pa i jezik nastave. Primjerice, glavne su škole (Hauptschule) elitne osnovne škole koje se nalaze isključivo u pukovnijskim središtima (štabska mjesta) i vojnim komunitetima. Krajiške trivijalke su, pak, osnovne škole gotovo isključivo satnijskih središta. Djevojačku školu ima u pravilu svako pukovnijsko središte i vojni komunitet. Dakako, najniža je edukacijska razina u »općinskoj« osnovnoj školi.

Osim spomenutih razlika, ni položaj crkve u školskom sustavu Krajine i Civilne Hrvatske nije bio isti. Dok je osnovno školstvo u Civilnoj Hrvatskoj bilo potpuno u kompetenciji crkve, na drugoj strani — u Vojnoj krajini — crkva nije imala ni izdaleka taj položaj, čak ni poslije konkordata 1855. koji pouku i odgoj katoličke mladeži predaje u ruke svećenstva, a školama zajednički upravljaju crkva i država. Pa i uz precizne odluke i jasne namjere sadržane u konkordatu, cjelokupno školstvo u Krajini, zajedno s katoličkom crkvom, ovisilo je isključivo o vojnoj upravi. S nešto više prava djelovale su katolička i pravoslavna crkva jedino u općinskim školama koje krajiški puk naziva »narodne škole«. Zbog spomenutih razlika, klasifikaciju tipova osnovnih škola Civilne Hrvatske, koju je izradila M. Gross u već spomenutom radu, nije moguće prenijeti na prostor Vojne krajine. No, prije nego prijedemo na rasprostranjenost pismenosti u Banskoj krajini, od sredine XIX. st.

do razvojačenja, nekoliko općih obavijesti za svaki pojedini tip krajiških osnovnih škola u nadi da će one pomoći čitaocu u boljem razumijevanju školskih prilika na prostoru I. i II. banske pukovnije.

Četirirazredne »glavne« škole (Hauptschule) povezane su s nižim realkama u mjestima gdje takvih ima. Godine 1860. djelovale su »glavne« škole u štabskim sjedištima ovih pukovnijskih: Lička, Otočka, Ogulinska, Križevačka, Đurđevačka, I. i II. banska. Sjedište djelovanja »glavne« škole Slunjske pukovnije bilo je u Rakovcu. Glavne škole djelovale su još i u vojnim komunitetima: Senj, Bjelovar, Petrinja, Brod, Petrovaradin, Karlovci i Zemun. Na »glavnim« školama namješten je po jedan viši učitelj, 2—3 trivijalna učitelja i jedan niži učitelj. Središnjim vojnim krugovima služe one, zajedno s trivijalkama, za izobrazbu, poglavito oficira i podoficira.

Trivijalne škole. Tu je, zapravo, riječ o početnim seoskim osnovnim školama u kojima djeca uče čitati, pisati i računati (trivium), te vjeronauk. U svakoj pukovnji bilo je na sredini XIX. st. gotovo u pravilu po 6 trivijalnih škola, dakle, na dvije satnije po jedna. Iznimke su jedino Otočka pukovnja sa 7, te Brodska i Petrovaradinska pukovnja sa po 5 trivijalnih škola. I neki vojni komuniteti: Karlobag, Ivanić, Kostajnica, Petrovaradin i Zemun imaju, također, po jednu trivijalnu školu. Učitelji na »glavnim« i trivijalnim školama imali su na početku 1860-ih godina ove plaće: viši učitelj »glavne« škole 525, s napredovanjem do mirovine 630 forinti. Učitelji na trivijalnim školama s položenim ispitom imaju godišnje 367 for. i 50 kr. a s napredovanjem do mirovine 420 forinti. Niži učitelji, prije su se nazivali pomoćni učitelji, dobivaju godišnje 210 forinti.

Djevojačke škole. Djeluju u sjedištima svake pukovnije (štabska mjesta: Lička, Otočka, Ogulinska, Križevačka, Đurđevačka, I. i II. banska, Petrovaradinska pukovnja i Titelski bataljon), te u vojnim komunitetima: Senj, Bjelovar, Petrinja, Brod, Karlovci i Zemun. Djevojačke su škole u pravilu državne, erarijalne. Na njima rade učiteljice. Imaju godišnju plaću 367 for. s napredovanjem do mirovine dobivaju 420 forinti. Sve do sada spomenute škole zvale su se u produženom napisu »erarske« što znači da ih je uzdržavala i plaćala nastavno osoblje država, tj. zemaljska Generalkomanda i pukovnja iz svojih fondova, vojni erar. Koristeći se tim odnosima, Ministarstvo rata postavlja sve profesore na gimnazijama, izuzev, dakako, gimnaziju u Karlovcima i učitelje na realkama i četirirazrednim »glavnim« školama. Od 1860. god. Generalkomanda postavlja i unapređuje sve učitelje na trivijalnim osnovnim školama.

Općinske škole. Ovisno o mogućnostima općine, imaju u pravilu 2 ili 3 razreda. Rade, uglavnom, s jednom učionicom i s jednim učiteljem. To su, svakako, najbrojnije, škole u Krajini, na njima je počivala nacionalna pismenost. Zato su u središtu naše pozornosti. U općinskim školama nastava se izvodi na hrvatskom ili srpskom jeziku, pa ih suvremenici zbog toga nazivaju »narodne škole«. Uči se čitanje, pisanje i račun. Najteže je ipak srpskoj djeci, jer osim latinice i osnova gotice moraju u samo dvije do tri godine naučiti još ćirilicu, te čitanje i pisanje slavenosrpskog jezika što ga je puk ionako teže razumio. Školu polaze

muška i ženska djeca zajedno. Općine same podižu škole, moleći uvijek od Generalkomande, biskupa i episkopa novčanu pomoć za gradnju. Najteže je stanje osnovnog školstva u Banskoj i Karlovačkoj krajini. Tamošnje masovno siromaštvo i raspršenost brdskih sela stvarali su nepremostive teškoće bržem podizanju narodnih škola. Općine biraju učitelje za svoje škole, ali obavezno uz posredovanje satnijskih vlasti. Kandidati moraju imati svjedodžbu da su sposobni za učiteljski rad. To se u redovnom postupku postiže dvogodišnjim pedagoškim tečajem. No, općinske i druge škole u Krajini neprestano prate nedostanje dobrih i sposobnih učitelja. Zbog toga su općine morale uzimati i manje sposobne učitelje, primjerice one koji su imali pedagoški tečaj od samo 3 mjeseca, koji su učitelji početnici polagali u tijeku ljetnih ferija na »glavnim« školama. Za takve učitelje radnu dozvolu izdaje Ministarstvo rata. Kako su svršeni učitelji izbjegavali siromašne općine, zbog male i neredovite godišnje plaće, nedovoljno su obrazovani učitelji bili, obično, jedini kandidati za siromašne krajiške općine. S učiteljem općine moraju sklopiti ugovor koji najprije precizira koliko godina učitelj ostaje na radu u općinskoj školi. Za to vrijeme općine mu ne može otkazati rad. Ugovor mora potvrditi i pukovnija, kako bi učitelj i općina osigurali svoje interese. Plaće učitelja veoma su različite i ovise, prije svega, od mogućnosti krajiških općina, a ne smiju biti manje od 63 forinte godišnje. To je čak 300 for. manje od učitelja na državnoj trivijalnoj školi. Uz plaću učitelj dobiva od općine, ponajčešće, stan, drvo i nešto živežnih namirnica. Novac za učiteljsku plaću ubirao se, uglavnom, raspisivanjem dodatnog poreza na kuće koje su imale djecu. Na kraju 50-ih godina XIX. st. bogatiji dijelovi Krajine (Banatska, Slavonska i Varaždinska) osnivaju posebne školske fondove što će upotrebljavati za potrebe narodnih škola.

Općinske škole u Hrv.-slav. krajini dijele se na hrvatske i srpske što ovisi o narodnom imenu stanovnika određene općine. One su dvorazredne ili trirazredne. O volji općine, tj. o njezinim mogućnostima ovisi hoće li narodna škola biti trirazredna. Odluku o tome donijelo je Ministarstvo rata, 29. III 1858.

Učiteljski pedagoški tečajevi postojali su od 1857. god. u Rakovici, Mitrovici i Pančevu. U Bjelovaru je otvoren 1861. još jedan tečaj za školovanje učitelja.⁵¹ Zadržana je i stara školska praksa da se kod svih »glavnih« četvororazrednih škola drže tromjesečni tečajevi za vrijeme školskih praznika. Svi ti pothvati učinjeni su s namjerom vojnih krugova da se ubrza rast pismenosti u Krajini.

Školama u Krajini ravnaju 4 krajiške školske komisije sa svojim direktorima. Smještene su u Karlovcu za 4 pukovnije Hrvatske krajine, u Petrinji za Bansku i dvije pukovnije Slavonske krajine, u Bjelovaru za Varaždinsku krajinu, te u Pančevu za Banatsko-srpsku krajinu.⁵²

⁵¹ Prvi učiteljski tečaj u Vojnoj krajini organiziran je tek 1822. a trajao je 3 mjeseca.

⁵² Tipičnoga seoskog učitelja na narodnoj školi 1850-ih godina, tj. u trenutku kada je trebalo postavljati osnove za hrvatsko školstvo, oslikao je *Janko Jurković* u pripovijesti »Pavao Čuturić«. Njegov Čuturić je slabo obrazovan krajiški učitelj, ni intelektualac ni analfabet. Prema seljacima je gospodin a prema župniku je sluga.

Vojne škole u Krajini. Drugu školsku skupinu sačinjava školstvo za obrazovanje podoficira. Vlada je ukinuo dvije dotadašnje vojne škole u Bjelovaru i Beloj Crkvi, jer Krajini nisu mogle dati potreban broj školovanih podoficira. Zato je 1858. u sjedištu svake pukovnije osnovao *krajiške pukovnijske škole*. Jedino su Križevačka i Đurđevačka pukovnija imale zajedničku pukovnijsku školu u Bjelovaru. Dužnost je svake pukovnije da za tri godine školuje 50—60 vojnih pitomaca za podoficirsku zvanja.

2. *Školstvo i pismenost Banske krajine 1846—1873.* Za razliku od mnogih drugih zemalja u nas još nije provedeno istraživanje o rasprostranjenosti pismenosti odnosno nepismenosti u prošlosti.⁵⁸ U ovom radu učinjeni su u tom pravcu prvi pokušaji za krajiško stanovništvo Banske krajine. Temelj naše analize bit će statistički podaci i druga izvorna građa koja govori o razvoju školstva i pismenosti od 1846. do početka razgrađivanja sistema Vojne krajine 1871. godine. Prema tome, s podacima iz 1846. ulazimo u razdoblje koje smo već označili kao početak eliminacije masovne nepismenosti na Baniji, a koje retrospektivno možemo uspoređivati s tabelom 14, usprkos stanovitim sumnjama u pouzdanost broja općinskih škola.

Prva banska pukovnija ima 1846. god. 8 župa i 24 parohije. Prema tadašnjim školskim organizacijskim pravilima to znači 32 školska okruga. U strukturi stanovništva Prve banske pukovnije većinu naroda čine pravoslavni, tj. Srbi (65,44%), pa se i na toj liniji mogu promatrati odnosi između broja škola u pravoslavnim i katoličkim crkvenim okruzima te vjerska struktura cjelokupnog školskog osoblja. Tako, npr., broj trivijalnih državnih škola s njemačkim jezikom bio je jednak u katoličkim i u pravoslavnim okruzima, mada je broj srpskog pučanstva bio znatno veći. Broj učitelja i učiteljica bio je već nešto bliži realnom odnosu nacionalne strukture. Broj je učitelja i učiteljica katolika na svim školama 13, a pravoslavne vjere 21. No, ukupan broj učitelja i učiteljica bio je zapravo 63, ali zajedno s katoličkim (9) i pravoslavnim (20) vjeroučiteljima.

Udio škola u ukupnom broju stanovnika pojedinih pukovnija otkriva najzornije zone s najvećom nepismenošću u Krajini. Masovna nepismenost na sredini XIX. st. vlada najprije i najuvjerljivije u Ličkoj pukovniji gdje na 1 školu 1846. god. dolazi 4516 stanovnika. Moramo, svakako, razjasniti što se tada podrazumijeva pod pojmom »škola«: riječ je uglavnom o školama s jednom učionicom i s jednim učiteljem. U reljefu nepismenosti sve četiri pukovnije Hrvatske krajine imaju kudikamo najmanji broj škola u odnosu na broj svoga pučanstva. Ukupno stanovništvo brojilo je 1846. god. 265.582, a broj škola samo 155. Prema tome 1713 stanovnika dijele u pukovnijama Hrvatske krajine jednu školu, uglavnom jednu učionicu! Druga je veća zona masovne nepismenosti Banska krajina. Najveća je u Prvoj banskoj pukovniji: 1878 stanovnika na jednu školu. U cijeloj Banskoj krajini s dva komuniteta (grada) dolazi 1580 stanovnika na jednu školu. Putujući dalje Kraji-

⁵⁸ Na taj velik zadatak naše historiografije upozorio je nedavno Vladimir Stipetić s posebnim prilogom: Pismenost i razvoj, *Naše teme*, 11, 1984, 245—89.

Tabela 15.

PUČKE ŠKOLE U BANSKOJ KRAJINI 1846. GODINE⁵⁴

Pukovnije i vojni komuniteti	Crkveni okruzi		Katoličke škole				Pravoslavne škole				Zajedno škole						
	kat.	prav.	glav- ne	trivi- jalne	djevo- jačke	općin- ske	zajed- no	glav- ne	trivi- jalne	djevo- jačke	općin- ske	zajed- no	glav- ne	trivi- jalne	djevo- jačke	općin- ske	ukup- no
Prva banska (s Glinom)	8	24	1	3	1	7	12	—	3	—	17	20	1	6	1	24	32
Druga banska (bez gradova)	10	30	—	4	—	7	11	—	2	—	27	29	—	6	—	34	40
Petrinja	1	1	1	—	1	—	2	—	—	—	1	1	1	—	1	1	3
Kostajnica	1	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Ukupno	20	56	2	8	2	14	26	—	5	—	45	50	2	13	2	59	76

⁵⁴ Za sve statističke podatke 1846. god. usp. bilješku 6.

Tabela 16.
 NASTAVNI JEZIK OSNOVNIH ŠKOLA I VJERSKA STRUKTURA UČITELJA U BANSKOJ KRAJINI 1846. GODINE

Pukovnije i vojni komuniteti (gradovi)	Dioba škola po jezicima nastave		Učiteljsko osoblje												Ukupno troškovi u forin- tama			Pokriće troškova u forintama		
	njemački	ilirski ⁵⁵	Katolici				Nekatolici				Zajedno				Ukupno	Vlastita primanja	od gra- dova i opcina	od vojnog erara (država)		
			katehete	učitelji i učiteljice	pomoćni učitelji	katehete	učitelji i učiteljice	pomoćni učitelji	katehete	učitelji i učiteljice	pomoćni učitelji	Ukupno								
Prva banska	10	22	9	9	4	20	17	4	29	26	8	63	4.621	670	—	3.951				
Druga banska	8	33	12	13	5	27	27	1	39	40	6	85	5.050	—	—	5.050				
Petrinja	2	—	1	4	2	1	1	—	2	5	2	9	1.374	142	1.232	—				
Kostajnica	1	—	1	1	1	—	—	1	1	1	1	3	369	7	362	—				
Zajedno:	21	55	23	27	12	48	45	5	71	72	17	160	11.414	819	1.594	9.001				

⁵⁵ Ovdje se pod pojmom »ilirski« mislilo na hrvatski ili srpski jezik.

nom prema Dravi ili na istok prema Zemu pismenost naših krajišnika javlja se u znatno povoljnijoj slici. Primjerice, u Đurđevačkoj pukovnici na jednu školu dolazi 1088 stanovnika, dok cijela Varaždinska krajina ima po jednoj školi 1053 stanovnika. I, dakako, najpovoljnije prilike u toj oblasti imamo u Slavonskoj krajini. Po broju škola prednjačila je Gradiška pukovnica. Po jednoj školi bio je ovdje samo 661 stanovnik. U cijeloj Slavonskoj krajini, s Petrovaradinskom pukovnijom i Titelskim bataljonom, koja je 1846. god. imala 261.488 stanovnika, dolazi 914 stanovnika na jednu školu.

I Petrinja se pred istraživačem pojavljuje u tamnoj slici pismenosti. Najveći grad u Krajini (3369 stanovnika) ima samo 3 škole. Na jednu školu dolaze 1123 stanovnika. No, s 5 učitelja može se pretpostaviti da je pravo stanje bilo, ipak, nešto povoljnije. Mnogo teže prilike vladaju u Kostajnici (2265 stanovnika na jednu školu).

U daljnjoj analizi bit će riječi o diobi škola prema jeziku i vjerskoj nastavi što, uz stanoviti oprez, znači i prema nacionalnoj strukturi učitelja u Bansknoj krajini. Eto tih podataka.

Tabela 16 pruža čitaocu veći broj veoma korisnih pokazatelja za razumijevanje školskih pitanja na Baniji uoči revolucionarne 1848/9. godine. Primjerice, I. pukovnica pokazuje veću sklonost prema njemačkim školama. Predstavnici mjesta, očito bogatiji slojevi društva, procjenjuju da je njemački jezik, jezik ekonomskog prestiža pa je gotovo 50% škola na njemačkom jeziku. Gotovo posve drukčije prilike vladaju u II. pukovnici. Ako u njoj promatramo samo seoski prostor, dakle isključujući gradove (Petrinju i Kostajnicu), pučanstvo je znatno manje (usp. tab. 4) a ipak je broj škola mnogo veći (14). Zatim se u II. banskoj pukovnici daje veća prednost školama na materinskom jeziku. Odnos je 33 : 8, ne računajući gradski prostor gdje su sve škole (3) po tradiciji na njemačkom jeziku.

I pitanje državnih investicija u oblasti školstva zaokuplja našu pozornost. Kako, na žalost, ne raspoložemo podacima o poreskim iznosima u 1846. možemo se, uza sve rezerve, poslužiti podacima o porezima u 1854. Uspoređujući izdatke države za pokriće školskih potreba u Prvoj banskoj pukovnici 1846. god. (3951) sa svim urbanim porezima 1854. (43.045) proizlazi da je država u škole Prve banske pukovnije ulagala, tj. vraćala, oko 9,17%. Od tzv. državnog novca dobila je svaka škola Prve banske pukovnije (32) u prosjeku 123,46 forinti. Učiteljsko osoblje (63) dobivalo je 1846. od države, također, prosječno 63 forinte, dok je sam narod, uz zemljarinu i druge poreze, sakupio za svoje učitelje gotovo 11 forinti po jednom učitelju.

Prilike u Drugoj banskoj pukovnici bile su znatno teže zbog većeg broja učitelja (85). Tu učitelj od države dobiva godišnje tek 59,41 forinti. Jedino su učitelji u gradovima te pukovnije bili znatno bolje plaćeni. Primjerice, Petrinja svojih 9 učitelja plaća iz gradske blagajne prosječno po 152,66 for. godišnje. Ali manje razvijena Kostajnica mogla je svojim učiteljima platiti samo 123 for. godišnje.

S ulaganjem države u osnovno školstvo od samo 9,17%, npr. u Prvoj banskoj pukovnici, nije se mogla poticati brža preobrazba edukativnih institucija, ni brže smanjivati masovna nepismenost. Na takvo zaključni-

Tabela 17.

PREGLED BROJA ŠKOLSKIH OBVEZNIKA I ŠKOLSKIH POLAZNIKA U BANSKOJ KRAJINI 1846.

Pukovnije i vojni komuniteti	Školskih obveznika			Školskih polaznika			Broj ope- tov- nica	Školskih polaznika			Ukupno školskih polaznika		
	dječaci	djevoj- ci	zajedno	dječaci	djevoj- ci	zajedno		muških	ženskih	zajedno	muških	ženskih	zajedno
Prva banska	3.326	2.681	6.007	940	459	1.399	30	421	248	669	1.361	707	2.068
Druga banska	3.308	2.443	5.751	1.364	652	2.016	40	591	401	992	1.955	1.053	3.008
Petrinja	228	182	410	189	91	280	1	63	—	63	252	97	343
Kostajnica	294	192	486	108	36	144	1	8	7	15	116	43	159
Zajedno:	7.156	5.498	2.654	2.601	1.238	3.839	72	1.083	656	1.739	3.684	1.894	5.578

vanje upućuje svojim pokazateljima tabela 17. Od ukupnog broja školskih obveznika 6007 (djeca od 6 do 14 godina) u I. banskoj pukovnji polazilo je osnovnu školu samo 1399 ili 23,2⁰/. U Drugoj banskoj pukovnji znatno su povoljnije školske prilike. Tu školu pohađa, ne računajući gradove Petrinju i Kostajnicu, 35,05⁰/o školske djece. Dakako, najpovoljnije prilike ima Petrinja gdje od školskih obveznika školu polazi 68,29⁰/o djece, a u Kostajnici, koja je uvijek znatno zaostajala za Petrinjom, samo 29,62⁰/. Promotrimo li tu krajišku zonu u cjelini, nalazimo da u Baniji na sredini XIX. st. od ukupnog broja školskih obveznika školu polazi samo 30,33⁰/o djece. Nešto povoljnije odnose možemo dobiti ako školskim polaznicima (broju učenika) u općinskim i trivijalnim školama pridodamo djecu u tzv. opetovnicama, koje su radile najprije samo nedjeljom, a zatim dva dana tjedno. U izradi što cjelovitije slike o prilikama koje su vladale u školstvu krajiškog dijela Hrvatske dodajmo još riječ dvije o školovanju ženske djece. Spremnost roditelja na školovanje ženske djece veoma je različita. U cjelini je, svakako, nedovoljna jer broj ženske školske djece znatno zaostaje za muškom školskom djecom. No, ipak valja upozoriti da u tom pitanju socijalni relief, na koji smo toliko puta upozoravali, ne igra odlučnu ulogu. Primjerice, Banska krajina je po broju ženske školske djece (32,24⁰/o) gotovo sustigla Slavonsku (35,43⁰/o), dok je Varaždinska krajina sa svojim udjelom ženske školske djece u ukupnom broju đaka (28,17) znatno zaostala za Bansom krajinom. I, dakako, najmanje sudjelovanje ženske školske djece ima Karlovačka krajina (17,07⁰/o). Najžalosnije prilike vladaju u Ličkoj pukovnji. Od ukupnog broja domaćih stanovnika 1846. zajedno s vojnicima (74.772) bilo je u općinskim i trivijalnim školama samo 53 djevojčice! Lička pukovnja ima i općenito najmanji postotak školske djece u usporedbi s brojem školskih obveznika: 11,95⁰/. Naime, školskih obveznika bilo je 9248, a školu je polazilo samo 1106 učenika od kojih je dječaka bilo 1053, djevojčica 53. Djevojčice u Karlobagu (vojni komunitet koji pripada upravo Ličkoj pukovnji) potpuno dijele sudbinu ženske djece u ličkom zaleđu. Od 137 za školu sposobne djece školu je polazio 61 dječak, bez ijedne djevojčice. U drugom krajiškom vojnom komunitetu na Jadranu — Senju znatno su povoljnije prilike za žensku školsku djecu. Od 561 za školu sposobnog djeteta školu polazi samo 200, ili 35,65⁰/, ali je zato ženske školske djece u senjskim školama bilo 55,03⁰/o.

Na drugom kraju Krajine, tj. u ravničarskoj Slavonskoj krajini, vladaju najpovoljnije prilike u školskom obrazovanju krajiškog stanovništva. Najprije, tu ne postoji masovna nepismenost, zatim su u Slavonskoj krajini i ženska djeca zastupljena u osnovnim općinskim i trivijalnim školama u znatno većim postocima od ostalih dijelova Vojne krajine. Spomenute tvrdnje možemo provjeriti na primjeru slavonskog vojnog komuniteta Brod. Od ukupno 388 za školu sposobne djece školu polazi 310, ili 79,89⁰/o školske djece. U Gradiškoj pukovnji školski obveznici (4403) polaze u redovne škole, također, u velikom broju (4000), što dopušta zaključak o visokom udjelu pismenog stanovništva u ukupnom broju prisutnoga domaćeg stanovništva. U Brodskoj pukovnji školska djeca sudjeluju čak sa 86,83⁰/o u ukupnom broju školskih obveznika. Slavonska krajina približila se po broju školske djece najrazvijenijim

zemljama Habsburške Monarhije, što samo potvrđuje naš zaključak o heterogenosti socijalnog reljefa Krajine.

U tridesetim i četrdesetim godinama XIX. st. izgrađen je veći broj općinskih narodnih škola. Samo u manjem broju bile su općinske škole mješovite s katoličkom i pravoslavnom djecom. Srbi općinske škole u svojim mjestima nazivaju još i srpskim, a jezik ilirskim, srpskim i južnoslavenskim. Godine 1848/9. Krajina prolazi kroz stalnu mobilizaciju svoga pučanstva. Njezino sudjelovanje na talijanskom i mađarskom ratištu u tijeku revolucionarnih previranja u Habsburškoj Monarhiji osiromašilo je krajiško stanovništvo do granice socijalne bijede. Zatvoren je veći broj općinskih pučkih škola. Prema nepotpunom i više puta spominjanom izvještaju župnika i paroha iz 1850. zatvoreno je u Prvoj banskoj pukovniji 11 pučkih škola. U parohijama 7 i 4 u župnim mjestima. Kao što znamo, imala je cijela pukovnija 22 općinske dvorazredne pučke škole. Kroz krizu 1848/49. još teže prolazi Druga banska pukovnija u kojoj je zatvoreno 18 pučkih škola što nisu proradile ni 1850. godine. U Drugoj banskoj pukovniji djelovale su na početku 1848. god. 33 općinske pučke škole. Narod je toliko osiromašio već u tijeku 1848. da nije mogao plaćati svoje učitelje koji su ionako imali veoma male godišnje plaće. Uz to, izvještaji spominju i popustljivost vojnih vlasti koje stanovništvu daju pravo da u slučaju otežanog plaćanja može odstupiti od potpisanog ugovora s učiteljem i otpustiti mjesnog učitelja.

Kada je riječ o školstvu u Krajini, napose 1848/9, može korisno poslužiti i bilješka župnika iz Maje. On je 1850. godine zabilježio za svoju župu, između ostalog, i ovo: »Imade (u Maji op. MV) jedno školsko zdanje u najboljem stanju. Ovo je školsko zdanje prije pet godina sagrađeno, pak ga je sad sloboda — izruguje se ovaj župnik — učinila pustim. Usprkos svakom zakonitom i nezakonitom nastojanju krajišnik školah inače neće, van da ih sam car uzdržava i da se u njima njemački jezik predaje kao sredstvo moguće sreće u krajini. Govori ti suprot tomu kako ti drago krajišnik te nerazumie i neće da razumie.«⁵⁶

U pukovnijama Hrvatske i Banske krajine prepolovljen je 1848/9. broj općinskih pučkih škola — »učionica«, koje izdržava seoska općina. Prezaduženost stanovništva, velik broj poginulih, umrlih, nestalih i invalida te mobilizirano muško stanovništvo od 20 do 50 godina života bili su velik teret za ionako osjetljivu agrarnu privredu. Nove mobilizacije 1850-ih godina zbog nemira u Bosni, istočne krize i Krimskog rata te ustanka u Lombardiji 1859. nisu dopuštale ponovni procvat školstva u Krajini na hrvatskom i srpskom jeziku. Nastavak socijalne krize natjerao je općinske krajiške učitelje na prve pokušaje osnivanja penzionog fonda za islužene i bolesne, te njihove udovice i siročad. Državne i vojne oblasti osnovale su takav fond za učitelje na trivijalnim, djevojačkim i glavnim školama u Krajini, na kojima je država imala svoje posebne interese. No, u naraslim izdacima za vojsku u državnom budžetu Monarhije središnji vojni krugovi, zajedno sa zemaljskim krajiškim generalkomandama, nisu pronalazili novčana sredstva za pomoć pri utemeljenju pen-

⁵⁶ Usp. bilješku 26.

zionog fonda i za općinske učitelje na narodnim pučkim školama. Prva rasprava vođena je 1855, a kao uzor poslužila je Banatska krajina gdje se još 1846. pokušalo osnovati penzioni fond za tamošnje učitelje općinskih škola. U Hrv.-slav. vojnoj krajini Ministarstvo rata 1857. dopušta anketu među općinskim učiteljima, nastojeći doznati ima li dovoljan broj spremnih pojedinaca koji bi vlastitim sredstvima (uplatama) utemeljili penzioni fond. Anketa je za nas dragocjen izvor jer otkriva podatke o broju učitelja na općinskim pučkim školama u Krajini poslije velike krize 1848/49. Prikupljene podatke iz ankete možemo korisno uspoređivati s brojem općinskih škola i učitelja 1846.

Anketa, ipak, ne govori o regionalnoj ekonomskoj moći učitelja. Ali svakako pokazuje gotovo šarolik interes za utemeljenje penzionog fonda. Čini se da u njoj, prilikom izjašnjavanja, prevladavaju prikriveni osobni, a ne strukovni interesi. Naime, na općinskim školama radili su, gotovo u pravilu, domaći učitelji koji potječu iz krajiških kućnih zadruga i imaju pravo da se pod svoju starost, ili u slučaju bolesti, vrate kućnoj zajednici na uzdržavanje gdje ih čeka, između ostalog, i njihov dio zadružnog zemljišta. U prilog takvom zaključivanju govori i spoznaja da su se za pristup penzionom fondu javljali u najvećem broju učitelji upravo iz onih pukovnija koje su imale najveći broj podijeljenih kućnih zajednica. Evo tih podataka.

Tabela 18.

ANKETA O UTEMELJENJU PENZIJSKOG FONDA OPĆINSKIH UČITELJA⁵⁷

Pukovnija	Broj općinskih učitelja 1857.	Od toga se izjasnilo:	
		za pristup	protiv pristupa
Lička	7	—	7
Otočka	16	12	14
Ogulinska	19	—	19
Slunjska	25	—	25
Križevačka	48	38	10
Đurđevačka	50	32	18
Brodsko	70	20	50
Gradiška	81	14	67
Prva banska	8	6	2
Druga banska	5	—	5
Zajedno:	329	112	217

O zastoju u preobrazbi i modernizaciji društva u Krajini 1850-ih godina najuvjerljivije svjedoči popis školskih obveznika i školskih polaznika te broj škola školske godine 1858/9. U Prvoj banskoj pukovnici prevladavaju ove prilike:

⁵⁷ KA KM 21A-1857-23-61.

Školskih polaznika	Školu polazi	Školu ne polazi	Školu polazi u postocima
6.062	1.106	4.956	18,24

Prema našoj tabeli 17 moguće je izračunati da je 12 godina ranije u istoj pukovnji od 6007 školskih obveznika školu polazilo 23,28% djece. Borba za nacionalno obrazovanje u Glinskoj pukovnji još je teža, ako je promatramo na osnovi broja škola, napose onih na materinjem jeziku. Godine 1846. imamo 10 njemačkih i 22 narodne škole. Godine 1858. djeluje u Glinskoj pukovnji samo jedna škola na »ilirskom« narodnom jeziku.⁵⁸ Njihov raspored je bio ovaj:

Državne škole	Općinske škole
6 trivijalnih, 6 elementarnih 1 glavna i 1 djevojačka = 14	8 njemačkih i 1 »ilirski« = 9

U Drugoj banskoj pukovnji nalazimo 1858. još teže prilike:

Školskih polaznika	Školu polazi	Školu ne polazi	Školu polazi u postocima
5.794	680	5.114	11,73
300 (Petrinja)	285 (Petrinja)	15 (Petrinja)	95,00
270 (Kostajnica)	123 (Kostajnica)	147 (Kostajnica)	45,55
6.364	1.088	5.276	17,09

U 1846. godina imala je ta pukovnja zajedno sa svojim gradovima od ukupnog broja školskih obveznika (6647) čak 36,70% školskih polaznika.

Raspoloživa arhivska građa dopušta još jedan prikaz pada pismenosti u Krajini poslije njezina ratnog iscrpljivanja revolucionarne 1848/49. godine:

A) VRSTE I BROJ ŠKOLA U KRAJINI 1846. BEZ PETROVARADINSKE PUKOVNIJE

Generalat	Broj općinskih narodnih škola	Broj državnih njemačkih škola	Zajedno
Karlovački	120	35	155
Banski	59	17	76
Varaždinski	115	15	130
Slavonski	160	17	177
Ukupno:	454	84	538

⁵⁸ O školstvu u Krajini 1858. usp. AH, CUPUK 1859-1/6-64-26/3, kut. 184.

U jezičnoj i nacionalnoj strukturi krajiškog školstva 1846. golema većina škola djelovala je na jeziku Hrvata i Srba. Takvih škola bilo je 84,38%. U toj povezanosti moramo s još većom pozornošću razmatrati prilike u školstvu Krajine nastale u prvom desetljeću poslije 1846, kada je očito nastupio trenutak zastoja i povratka prema većoj nepismenosti.

B) VRSTE I BROJ ŠKOLA U KRAJINI 1858. BEZ PETROVARADINSKE
PUKOVNIJE

Generalat	Broj državnih škola na njemačkom jeziku	Broj općinskih škola na njemačkom jeziku	Broj sliirskih (općinskih) škola na materinjem jeziku	Zajedno
Karlovački	58	20	52	128
Banski	30	11	6	47
Varaždinski	16	6	107	131
Slavonski	122	15	144	177
Ukupno:	122	52	309	483

Dva su osnovna zaključka. Najprije, školstvo vojničkog dijela Hrvatske u povezanosti sa stanjem 1846. ne pokazuje 1858. bilo kakav pozitivan rast. Njegova je osnovna značajka germanizacija, jer je broj njemačkih škola gotovo udvostručen (84:172). Zatim, broj narodnih općinskih škola pokazuje uvjerljiv pad: 454 : 309 u 1858. godini. Ukupan kvantitativni pad broja svih škola 1846—1858. ima ovaj odnos: 538 : 483, ili u postocima 10,22%.

Ni državne — trivijalne škole na kojima se napose njegovao njemački jezik nisu mogle odoliti općoj krizi. Ona je svoje tragove ostavila, prije svega, u nestabilnosti učitelja kojima je jedan od osnovnih ciljeva bio pobjeći iz siromašnih dijelova Krajine u Slavonsku, Varaždinsku ili Banskou krajinu. I tu pojavu možemo pratiti na osnovi sačuvanih popisa učitelja trivijalnih škola 1843. i 1853. u Banskoj krajini. Popis je zbog svoje cjelovitosti vrijedna građa u istraživanju različitih napora u borbi protiv masovne nepismenosti u prošlosti. Evo tih imena i njihove brojčane promjenljivosti na glavnim i djevojačkim te pojedinim satnijskim, tj. trivijalnim školama. Pregled je izrađen posebice za svaku pukovnicu.

Od ukupno 17 učitelja i učiteljica 1843. ponovo se pojavljuje u ovoj pukovnici deset godina kasnije samo 7 učitelja. Njihova migracija ima ovaj odnos: 10 : 7. O pokretljivosti, tj. nestabilnosti učitelja tabela pruža i ovaj vrijedan podatak: u 10 godina rada samo su 2 učitelja ostala u istom mjestu (Pondelek u Glini i Gregurić u Lasinji).

Ovaj pregled nije obuhvatio učitelje i na općinskim školama, jer su nam ti podaci još uvijek nepoznati.

U tijeku jednog desetljeća u II. banskoj pukovnici *samo su 4 učitelja ostala* na službi u toj pukovnici. Ukupan broj učitelja koji su služili na državnim njemačkim školama bio je 36. Najveću pokretljivost pokazuju i u toj pukovnici učitelji satnijskih državnih škola.

Tablica 19.

POKRETLJIVOST UČITELJA DRŽAVNIH ŠKOLA S NJEMAČKIM JEZIKOM
U PRVOJ BANSKOJ PUKOVNIJI TIJEKOM JEDNOG DECENIJA
(1843. I 1853) GODINE.⁵⁹

Sjedište pukovnije	Ime učitelja i pomoćnih učitelja 1843.	Ime učitelja i pomoćnih učitelja na istoj školi 1853.
Glina ⁶⁰	Ivan Begić, nadučitelj Petar Pondelek, učitelj Toma Milošić, pomoćni Karlo Lorenz, pomoćni Ruža Viktor, učiteljica	Josip Madenović, nadučitelj Petar Pondelek, učitelj Demetar Tintor, prvi učitelj Andrija Videković, drugi učitelj Agneza Herites, učiteljica
Topusko	Adam Hudyin, učitelj Ivan Stojdohar, pomoćni	Toma Markulin, učitelj (mjesto pomoćnog učitelja slobodno)
Maligradec	Simeon Treščec, učitelj (pomoćni nepopunjen)	Mojses Merkšić, učitelj Mihajl Kerković, pomoćni
Kraljevcani	Mojses Merkšić, učitelj Štefan Mraković, pomoćni	Simeon Treščec, učitelj Elias Šukunda, pomoćni
Gora	Josip Mladenović, učitelj Franc Kučera, pomoćni	Nikola Klarić, učitelj (mjesto pomoćnog uč. nepopunjeno)
Lasinja	Elias Gregurić, učitelj Toma Markulin, pomoćni	Elias Gregurić, učitelj Nikola Šuica, pomoćni
Vrginmost	Zaharia Šukunda, učitelj Elias Metikoš, pomoćni	Elias Drakulić, učitelj Petar Lamza, pomoćni

Ponovni procvat školstva u Krajini započinje tek 1860-ih godina.⁶¹

Donošenjem odluke o ukidanju Varaždinske krajine i početkom razvojačenja preostalih dijelova Vojne krajine (8. lipnja 1871) započela je, konačno, postepena razgradnja stoljetnog vojničkog sistema u Krajini. Među prvim donesenim zakonima koji utiru put razvojačenju i modernizaciji društva bio je »Propis« o školstvu u Krajini.^{61a}

Nestaje stare krajiške škole, koja je cijelo jedno stoljeće imala zadaću pripremiti krajišnika-vojnika za vojnu službu i dati mu samo osnovnu poduku o poljodjelstvu. Nastavni jezik bio je uglavnom njemački, kako bi krajišnik mogao dalje napredovati kroz vojne škole. Propisi 1871. ukidaju staru narodnu »učionicu« i sve oblike trivijalnih, »glavnih« i općinskih »učionica«. Uvedene su prve pučke i građanske škole. Njihov je cilj obrazovanje puka na materinskom jeziku. Građanska je škola, svakako, nova edukativna institucija. Njezin je cilj pripremiti đaka za

⁵⁹ Usp. Karlstädter Schreib-Kalendar, 1843. i 1853.

⁶⁰ Učitelji u Glini radili su 1843. na Glavnoj i Djevojačkoj školi.

⁶¹ Usp. dopis iz Like o tamošnjem školstvu 1867, *Pozor*, 16. II 1867.

^{61a} Usp. Zbirka zakona i naredbi za Vojnu krajinu, Budim 1871, 36-74.

Tabela 20.

UČITELJI DRŽAVNIH ŠKOLA S NJEMAČKIM JEZIKOM U DRUGOJ
BANSKOJ PUKOVNIJI 1843. I 1853.

Sjedište pukov- nije, vojnih komuniteta i satnija	Ime učitelja i pomoćnih učitelja 1843.	Ime učitelja i pomoćnih učitelja na istoj školi 1853.
Petrinja	Johann Schütz, šk. direktor Filip Mikoević, nadučitelj Juraj Matković, učitelj Josip Dumbović, pomoćni Tereza Haas, učiteljica Mjesto pomoćne nepopunjeno	Toma Paulić, nadučitelj Baltazar Šignjar, učitelj Josef Berlaković, pomoćni Mjesto pomoćnog nepopunjeno
Kostajnica	Baltazar Herkov, učitelj Toma Krivočić, pomoćni	Baltazar Herkov, učitelj Matija Černko, pomoćni
Zrin	Johann Dembić, učitelj Josip Kuznac, pomoćni	Juraj Matković, učitelj Đuro Plačković, pomoćni
Dubica	Josip Crnković, učitelj Đuro Kušan, pomoćni	Josip Crnković, učitelj Luka Šimić, pomoćni
Jasenovac	Matija Petračić, učitelj Nikola Šimić, pomoćni	Emerik Terlab, učitelj Mihailo Horžić, pomoćni
Dvor	Emerik Terlab, učitelj Josip Kušan, pomoćni	Matija Petračić, učitelj Nikola Roknik, pomoćni
Sunja	Petar Luger, učitelj Andrija Videković, pomoćni	Josip Berlaković, učitelj Andrija Videković, pomoćni
Mečenčani	Gabriel Paić, učitelj Trifun Momčilović, pomoćni	Marko Božić, učitelj Trifun Mihočinović, pomoćni

srednju školu. Djeca u planinskim krajevima dužna su polaziti u školu sa 7 godina života, a ona u ravničarskim sa šestom godinom. Školska obveza traje na selu 7, a u gradu 8 godina. Između Građanske Hrvatske i Krajine stoljećima su građene brojne razlike koje se ne mogu brzo premostiti. Primjerice, u Građanskoj Hrvatskoj više se uvažavalo vjersko značenje pučke škole. Nadalje, u Krajini se i poslije 1871. škola s jednim učiteljem naziva, i statistički iskazuje, kao »jedno razredna«, iako obično ima više godišta. Razred je ovdje poistovjećen s prostorom. Zbog toga se puna pučka škola na selu sa svih sedam godišta bilježi kao »jedno razredna«. Škola s dva učitelja je »dvo razredna« itd.

Prema statističkim pokazateljima za školsku god. 1871/72. ima Hrv.-slav. krajina, zajedno s Petrovaradinskom pukovnijom, ali bez Varaždinske krajine koja je već pripojena Građanskoj Hrvatskoj, 459 pučkih škola. Prva banska imala je 1 građansku školu u Glini, jednu djevojačku pučku školu, te 19 »jedno razrednih« i 4 »dvo razredne« pučke škole. Zajedno 26 škola. Druga banska pukovnija imala je znatno veći broj škola, zajedno 47. No, ona je imala i mnogo povoljniju socijalnu

strukturu s više većih trgovišta. Ima jednu građansku, jednu četvororazrednu školu za dječake i 2 za djevojčice od kojih je jedna »jedno razredna« i jedna »četiri razredna«, te 38 mješovitih »jedno razrednih« i 5 mješovitih »dvo razrednih« pučkih škola. U Prvoj pukovnji podučavalo se hrvatskim ili srpskim jezikom u 19 škola, a njemački se jezik sada uči na samo 7 škola.

U Drugoj banskoj djeluju 44 pučke škole na hrvatskom ili srpskom jeziku, a samo 3 na hrvatskom i njemačkom jeziku. Uz te škole djeluju u Prvoj banskoj još 3 vjerske (srpske) škole dok su 4 vjerske škole bile zatvorene jer nisu imale svoje posebne učitelje. U Drugoj banskoj djelovala je samo jedna vjerska škola, a dvije učionice bile su zatvorene. Do sada su spomenute škole imale status privatnih škola, jer su ih u Krajini osnivale i uzdržavale razne vjerske općine. Dakako, najbrojnije su bile škole srpske pravoslavne crkve. Novi »Propisi« privatnim pučkim školama daju status javnih škola, ukoliko se prilagode propisima o javnim školama.

Odnosi između školskih obveznika (6—14 god.) i školskih polaznika još uvijek nisu znatnije smanjili provaliju između pismenog i nepismenog stanovništva.⁶² U samoj je Baniji to ovako:

Pukovnija	Djece sposobne za školu 1871/2.	Djece u školi 1871/2.	Spolna struktura	
			muških	ženskih
Prva banska	7.342	1.669 ⁶³	1.463	206
Druga banska	8.679	2.693 ⁶⁴	2.004	689

Izlaz iz masovne nepismenosti ostaje i dalje u tom dijelu Hrvatske osnovni zadatak pučkog školstva. Udio je školskih polaznika u ukupnom broju za školu sposobne djece u Prvoj banskoj samo 23,04%, a u Drugoj 31,02%. Ženska populacija je gotovo nepismena, poglavito u Prvoj banskoj. U ukupnom broju školske djece bilo je djevojčica tek 14,08%, a u Drugoj pukovnji znatno više: 34,38%.

IV. CRKVE U BANSKOJ KRAJINI

U vjerskoj strukturi stanovništva većina je pravoslavne vjere. Između svećenstva i središnjih vojnih krugova u Generalkomandi te vrhovnih vojnih krugova u Beču vlada nepovjerenje, koje na početku 1860-ih godina prerasta u sukob, u kojem je kler i jedne i druge crkve optužen

⁶² Podaci o školstvu u Krajini 1871/72. usp. Statistika nastave u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini školska godina 1871/72, Zagreb. O školstvu u Hrvatskoj usp. još *Milan Zoričić*, O pismenosti žiteljstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Ljetopis JAZU XVI, 1901.

⁶³ U taj broj uključeno je 157 učenika glianske građanske škole.

⁶⁴ U taj broj uključeno je i 120 polaznika petrinske građanske škole.

za veleizdaju i »opasne« ideje o ujedinjenju Krajine s Banskom Hrvatskom. Zapovjednik Krajine i ban Hrvatske J. Šokčević naredio je 6. kolovoza 1861. zapovjedniku Prve banske pukovnije E. Laziću da najstrože pazi na »veoma opasnog župnika« Josipa Akšamovića.⁶⁵ Kao zastupnik Glinske pukovnije u Saboru 1861. J. Akšamović se zalagao za razvojačenje i ukidanje Vojne krajine i njezino sjedinjenje s Građanskom Hrvatskom. Osuđen je na doživotnu robiju. Prema jednoj bilješci u »Zatočniku« od 19. siječnja 1870. umro je u zagrebačkoj javnoj bolnici 14. siječnja 1870. O njegovoj robiji bilježi »Zatočnik« veoma kratko: vratio se teško bolestan iz državne tamnice Wasza gdje bi umro da nije bio pomilovan. Bio je, zaključuje »Zatočnik«, iskreni patriot i vjerni sin svoga naroda.⁶⁶ Prema povjerljivom izvještaju ministru rata pokret u Krajini za ukidanje vojnih institucija i sjedinjenje s Hrvatskom potiču i šire katolički i pravoslavni svećenici, kojima jedinim u Krajini ne treba »specijalna dozvola« za odlazak iz jedne satnije u drugu, ili iz jednog grada u drugi. Prema njegovoj ocjeni, razvoj političkih pojava dokazuje da »kler jedne i druge crkve, u svom velikom dijelu, nije prožet duhom umirenja i istinskog apostolskog djelovanja, što je dužnost njihovog zvanja.«⁶⁷ Događaji u Hrvatskom saboru 1861. samo potvrđuju, zaključuje Šokčević, da svećenici sa sve većom pozornošću prate političke događaje i aktivno sudjeluju pokretu protiv daljnjeg postojanja Vojne krajine. Šokčević priznaje svom ministru da je u Krajini bilo i takvih svećenika koji su zanemarili svoju »duhovnu misiju« i prihvatili politiku Hrvatskog sabora i Narodne stranke. Putujući Krajinom daju se, zaključuje Šokčević, upotrijebiti kao sredstvo Narodne stranke. Odgovarajući Šokčeviću ministar rata ozbiljno je ukorio krajiškog glavnokomandujućeg zapovjednika i izrazio »duboko žaljenje« što protiv »agitacija krajiškog svećentva, koje je postalo oruđe tendencija, koje su opasne za državu [...], nije upotrijebio svaki pravni postupak kako bi se jedna ovako loša klica uništila.«⁶⁸

1. *Katolička crkva u Krajini.* Katoličke župe su nešto veće od pravoslavnih parohija. Sve crkve u Krajini posjeduju svoju imovinu, ali upravljaju njom samo uz pomoć vojnih vlasti. Izdatke do 105 for. mogu isplatiti iz crkvene blagajne samo uz privolu satnije, do 525 for. preko komande pukovnije a više od toga iznosa isplatu mora odobriti zemaljska generalkomanda.⁶⁹ O gradnji crkvi i župnih stanova brine se, prije svega, crkvena blagajna i općina koja daje ručne radnike i osigurava prijevoz. Siromašnim općinama daje se pomoć iz Krajiškog proventnog fonda koji je još 1803. uključen u Krajiški imovni fond. Godine 1872. zaprimila je »Kr. Hrv.-slav. zemaljska blagajna od Krajiškog imovnog fonda vrijednost od 1,931.750 forinti.«⁷⁰

⁶⁵ KA KM Präs, 1861—3560.

⁶⁶ O progonima u Krajini usp. M. Valentić, *Vojna krajina 1849—1881*, Zagreb 1981, 121—132.

⁶⁷ Više o tome usp. KA KM Präs, 1861—3802.

⁶⁸ M. Valentić, *Isto*, 122.

⁶⁹ KA KM A 21-1857—2482.

⁷⁰ Ernest Kante, *Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada*, Zagreb 1913.

U Krajini su samo katolički svećenici bili djelomično plaćeni od države i to u Karlovačkoj, Banskoj, Varaždinskoj i Banatskoj krajini. Visina plaće bila je različita, uglavnom od 157 do 425 for. godišnje s dodatkom koji je, također, bio različit: od 52 do 210 forinti. Župe koje su imale pravo na kapelana dobivaju, također godišnje, 199 forinti.⁷¹

Tabela 21.

GODIŠNJI PRIHODI ŽUPNIKA I KAPELANA U I. I II. BANSKOJ PUKOVNIJI 1860.

Župe I. banske	Plaća župnika	Dodatak župniku	Plaća kapelana
Glina	315	210	199
Topusko	315	105	199
Viduševac	315	210	199
Maja	266	105	—
Gora	315	210	199
Jame	315	—	—
Bučica	315	—	199
Lasinja	315	—	199
Župe II. banske			
Petrinja	309	210	199
Gvozdansko	210	84	—
Zrin	369	—	199
Divuša	315	—	199
Čuntić	283	—	199
Civilni Sisak	210	—	—
Hrastovica	315	—	—
Komarevo	315	—	—
Kostajnica	294	210	199
Dubica	305	—	199
Sunja	315	105	199
Jasenovac	243	52	199
Kraplje	157	—	199

Plaće župnicima i kapelanima odobravaju se iz krajiških provenata. Za nemoćne i oboljele župnike u Karlovačkoj krajini odobreno je još 10 godišnjih novčanih pomoći po 315 for. iz provenata Otočke pukovnije, a na prijedlog senjske biskupije.

Katoličko stanovništvo Hrv.-slav. krajine dijeli se u 3 biskupije od kojih ni jedna ne pripada isključivo Krajini. Senjskoj biskupiji pripadaju sve župe u Ličkoj, Otočkoj i Ogulinskoj, te 6 župa u Slunjskoj pukovnji. Zagrebačkoj nadbiskupiji pripada 19 preostalih župa Slunjske pukovnije, zatim župe u obje pukovnije Banske i obje pukovnije Varaždinske krajine i najzad 4 župe Gradiške pukovnije. Đakovačkoj biskupiji pripadaju preostale župe Gradiške pukovnije te Brodska i Petrovaradinska pukovnja. U svakoj biskupiji djeluju još i bogoslovije za odgoj krajiškog svećeničkog podmlatka, te jedan kapucinski samostan u Karlobagu i 4 fra-

⁷¹ KA KM A 8-1856—257.

njevačka: Kostajnica, Ivanić, Brod i Zemun. Uz godišnje državne plaće ubire katoličko svećenstvo još i stolarinu, tj. plaću za obavljene bogoslužni čin, kao što su vjenčanje, sprovod, razni blagoslovi i drugo.

2. *Pravoslavna crkva u Krajini*. Prema odredbama Reskripta 1779.⁷² treba postojati jedan svećenik za 150 kuća. To znači da je za jednu parohiju bilo dovoljno 150 kuća, za dvije parohije 250, a u mjestu s više od 250 kuća mogla su se namjestiti 3 pravoslavna svećenika. Zato su parohije srpskog pravoslavnog svećenstva mogle biti i manje zajednice. Godine 1791. priznato je pripadnicima »grčko-nesjedinjene« crkve pravo posjedovanja nekretnina i stjecanja javnih službi, što znači da su pravoslavni od tada imali ista građanska prava kao katolici. Izdržavanje pravoslavnog svećenstva ovisi gotovo isključivo o mogućnostima srpskog općinskog stanovništva, a sastoji se od »bira«, stole i zemljišnog posjeda. Pravoslavno svećenstvo u Krajini nije primalo plaću. Svaka kuća obavezna je, prema svojim mogućnostima, davati parohu određenu količinu žita. Ta vrsta nameta zvala se »bir«, a postala je izvor brojnih napetosti između naroda i paroha, napose u najpasivnijim dijelovima Krajine. Na poticaj svećenstva, osobito karlovačke eparhije, Crkveno-narodni sabor 1865. zaključuje da se narod oslobodi »bira«, a umjesto njega plaćao bi 20 novčića po ralu zemlje. Od tako sakupljenog novca, i dijela koji bi dotirala patrijaršija iz Narodnog crkvenog fonda, dobivali bi i pravoslavni svećenici godišnju plaću — parohijal.⁷³ Vladar je otezaao s potvrđivanjem zaključaka Crkveno-narodnog sabora među kojima je pitanje pretvaranja »bira« u novčanu obvezu tištilo, napose, svećenstvo Karlovačke eparhije. Međutim, i poslije vladareve potvrde nije riješeno pitanje plaća pravoslavnog svećenstva. Sedamdesetih godina pristižu brojne žalbe kotarskoj upravi i Krajiškoj zemaljskoj vladi u Zagrebu. Parosi, naročito gornjokarlovačke eparhije, žale se na općine i općinske načelnike zbog neisplaćivanja parohijala. Primjerice, paroh Vodoteča Danilo Vurdelja, brinjski upravni kotar, navodi ove razloge neisplaćivanja parohijala: načelnici općina smatraju ubiranje parohijala »devetom brigom«, pogotovo ako im neki paroh nije drag. Neisplaćivanjem ili neredovitim isplaćivanjem davao je načelnik, zaključuje paroh, sebi oduška u svojoj osveti.⁷⁴

Drugi dio svećeničkih prihoda u novcu sastojao se od različitih naplata za obavljene bogoslužne čine ili stola. Zatim je svaki paroh od krajiškog državnog erara dobivao na ime dotacije jedno selište od 34 jutra zemlje (24 j. oranica i 10 j. livade). U slučaju nedostatka cijele sesije primao je odštetu za svako jutro po 3 for. i 15 krajcara iz krajiških provenata. I taj dio novčanog primanja nazivao se parohijal. Parohijalna sesija oslobođena je poreza. I na kraju, svaki paroh koji ne živi u kućnoj zajednici dobiva od krajiškog vojnog erara besplatno 12 hvati drveta za loženje a njegov pomoćnik 8 hvati.⁷⁵

⁷² Reskriptum declaratorium Nationis Illyricae.

⁷³ U najrazvijenijim dijelovima Vojne krajine, primjerice u Banatu, naturalna davanja u žitu (bir) pretvorena su znatno ranije u novčanu obvezu.

⁷⁴ AH, CUPUK Innere-20-20, kut. 1450. D. Vurdelja naziva parohijal još i »sabratt« »reštancija«.

⁷⁵ KA KM A 10-78- 8.I 1861.

Pravoslavno stanovništvo Hrv.-slav. krajine potpada pod 3 eparhije: karlovačku, pakračku i eparhiju patrijarha u Karlovcima. Gornjokarovačkoj eparhiji pripadaju 4 karlovačke i dvije banske pukovnije. Eparhija ima sjedište u Plaškom, gdje djeluje jedna klerikalna škola za izobrazbu pravoslavnog svećenstva. Pakračkoj eparhiji pripadaju pukovnije Varaždinske krajine, zatim cijela Gradiška i dio Brodske pukovnije. Eparhiji patrijarha u Karlovcima pripada Petrovaradinska i dio Brodske pukovnije. U Karlovcima djeluje također klerikalna škola i viša gimnazija. U tom dijelu Krajine postoje još dva manastira: Gomirje u Ogulinskoj pukovnji s 292 j. zemlje, te manastir u Fenjeku, Petrovaradinska pukovnja, s posjedom od 392 j. zemlje.

Pojedine parohije u eparhiji organizirane su u protoprezbiterijate. Gornjokarovačka eparhija imala je 7 protoprezbiterijata (budaštanski, lički, kirinsko-glinski, vilički, korenički, kostanički i plašćanski te »okrug« gomirskog manastira). Gomirskom manastiru pripadale su ove parohije: Gomirje, Drežnica, Jasenak, Marindol, Ponikve i Srpske Moravice. Pakračka eparhija dijeli se u 4 protoprezbiterijata (bjelovarski, voćinski, novogradiški i pakrački). Eparhija karlovačkog patrijarha ima, također, 4 protoprezbiterijata: karlovački, mitrovički, zemunski i vukovarski. Pravoslavno stanovništvo Banske krajine crkveno je organizirano u dva protoprezbiterijata.

Parohije Prve banske pukovnije (25) pripadale su Kirinskoglinjskom sa sjedištem u Glini. Riječ je o ovim parohijama: Bačuga, Bović, Bojna, Brezovo Polje, Blatuša, Buzeta, V. Gradac, Vlahović, Vrginmost, Glina, Dragotina, Žirovac, Kirin, Klasnić, M. Gradec, Majske Poljane, Obljaj, Perna, Slavsko Polje, Sjeniĉak, Stipan, Topusko, Hajtić, Ćemernica i Sušnjak.

Parohije u Drugoj banskoj pukovnji pripadale su Petrinjskom (13) i Kostajniĉkom protoprezbiterijatu (16). U Kostajniĉkom bile su ove parohije: Babina Rijeka (Kukuruzari), Brđani, Dvor, Dubica, Druga Ljubina, Živaja, Javoranj, Jasenovac, Jurakovac, Kostajnica, Prva Ljubina, Rausovac, Rujevac, Slabinja, Uštica, Šakanlija.

U Petrinjskom protoprezbiterijatu sjedišta parohije bila su u ovim mjestima: Blinja, Borojevići, Vukoševac, Graduša, Joševica, Komogovina, Meminska, Petrinja, Svinica, Staro selo, Tremušnjak, Crkveni bok i Ćetvrtkovac.

Pravoslavnom crkvom upravlja karlovaĉki patrijarh s Konzistorijom i Crkveno-narodnim saborom. Prilikom sazivanja Sabora patrijarh mora uvijek imati dozvolu vladara. Na Sabor se bira 25 svjetovnih zastupnika iz Vojne krajine i 25 iz Provincijala te 25 iz radova svećenstva. Izmeĉu središnjih krugova pravoslavne crkve i beĉkog središta postojao je stoljećima niz neriješenih pitanja koja su poticala nezadovoljstva i meĉusobne nesporazume. Na njih je u svojim istraĉivanjima upozorila M. Gross, utvrdivši da je već u vrijeme zasjedanja pojaĉanog Carevinskog vijeća 1860. godine patrijarh Rajaĉić uputio vladaru predstavku zahtijevajući da se bukovinski, erdeljski i dalmatinski episkopati potĉine, također, karlovaĉkoj patrijaršiji te da se sazove sinod nakon kojega bi se odrĉao narodni sabor.⁷⁶ Kada je rijeĉ o crkvi i elitnim edukativ-

⁷⁶ Usp. M. Gross, Poĉeci moderne Hrvatske, Zagreb 1986, 356.

nim institucijama pravoslavnog stanovništva Habsburške Monarhije (Srbi i Rumunji), zahtijevalo se osnivanje posebnog odjela u Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu, ukidanje nametnutog naziva »grčko-nesjedinjena« ili »šizmatička crkva«, zatim osnivanje dvaju narodnih sveučilišta za Srbe i Rumunje te da gimnazije u Sr. Karlovcima i Novom Sadu do-
biju pravo javnosti.

ZAKLJUČAK

Put prema socijalnoj historiji kojoj u posljednje vrijeme teži hrvatska historiografija nije moguć bez većih socijalnohistorijskih istraživanja. No, ta su istraživanja u historiografiji o Vojnoj krajini još uvijek nedovoljna za cjelovito proučavanje povijesnih pojava (činjenica) kao strukture društva u pokretu, sastavljene, dakako, od pojedinačnih elemenata. Ispisivanje ploha mozaika stoljetnog i, svakako, specifičnog gospodarsko-društvenog sustava Krajine otežava, prije svega, nepotpun iskaz o pukovnijama i vojnim komunitetima (gradovima) kao prirodnim cjelinama Hrvatsko-slavonske krajine. Polazeći od spoznaje da su za socijalnu historiju Vojne krajine potrebna, prije svega, regionalna istraživanja nastojao sam na primjeru jedne pukovnije, tj. najniže komandno-upravne i društvene zajednice, analizirati razinu njezine gospodarske i društvene strukture te modernizacijske šanse. Pažljiv čitalac mogao je zaključiti da vojnokrajniško društvo Glinske pukovnije u razdoblju 1848—1881. obilježava usporeni proces promjena koje zahvaćaju sva njegova razvojna područja.

U radu su analizirana ova razvojna područja: ekonomsko-društveni sustav Banske krajine i način njegovog prilagođivanja modernizacijskim procesima; demografska kretanja i omjeri; privreda, od unutrašnjeg uspona do trenutka uključivanja u privredu Civilne Hrvatske; nosioci privredne poduzetnosti i modernizacijske preobrazbe; društvo i njegova struktura; glinske središnje institucije te školstvo i pismenost Banske krajine.